DOI:10.17951/bc.2025.10.67-99

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN – POLONIA
VOL. X SECTIO M 2025

Daniel Broccato
Uniwersytet Jagielloński
daniel.broccato@student.uj.edu.pl
https://orcid .org/0000-0001-9745-7020

Miejsce faszyzmu w polityce zagranicznej i wewnętrznej Republiki Turcji w dwudziestoleciu międzywojennym

Wprowadzenie

„Tureccy faszyści, wzbraniając się przed nazwaniem swoich tez, znaleźli termin, który zmusiłby wszystkich do ukłonu przed nimi – kemalizm".
Peyami Safa, 1933[1]

Dojście do władzy kemalistów w okresie międzywojennym zwiastowało powstanie ideologii pragmatycznej w Republice Turcji. Zapoczątkowany przez nich proces radykalnej zmiany mentalności wynikał poniekąd z konieczności historycznej. Kemalizm od początku swojego istnienia stanowił kategorię problematyczną do jednoznacznego zdefiniowania ze względu na swoją wieloznaczność. W ujęciu teoretycznym, „może odnosić się do przynależności partyjnej, zbioru podobieństw kulturowych, ideologii politycznej lub stylu rządzenia"[2].

[1] P. Safa, *Bana kalırsa İnkılâbımızın ideolojisi*, Cumhuriyet, 29 Temmuz 1933, no. 3314, s. 3. Peyami Safa (1899–1961) – turecki dziennikarz, prozaik okresu Republiki, znany z prac psychologicznych. Wszystkie tłumaczenia zostały wykonane przez autora pracy.

[2] N. Clayer, F. Giomi, E. Szurek, *Introduction. Transationalizing Kemalism: a Refractive Relationship*, [w:] *Kemalism. Transnational Politics in the Post Ottoman World*, red. N. Clayer, F. Giomi, E. Szurek, London & New York 2018, s. 1.

Pojęcie kemalizmu zostało ukute przez zachodnią prasę na określenie – powstałej w Ankarze – kadry politycznej i nielicznej grupy opozycyjnej wobec państw Ententy, kwestionującej postanowienia paryskiej konferencji pokojowej oraz traktatu w Sèvres. W latach 30. kemalizm został przejęty przez partię rządzącą w Republice Turcji i spopularyzowany jako koncepcja narodowa. Proces ten nabrał takiego znaczenia, że w latach 1935–1937 w ramach oczyszczania języka tureckiego z arabizmów i zapożyczeń perskich zmieniono jego nazwę na kamâlizm[3]. Początkowo w kemalizmie nie upatrywano przyszłej doktryny państwa[4], gdyż był on pomyślany jako zbiór uniwersalnych postaw, opinii, idei opartych na antyimperializmie, nauce oraz na ciągłym rozwoju. Taha Parla wprowadził podział na „kemalizm polityczny" [*Siyasal Kemalizm*] i „kemalizm kulturowy" [*Kültürel Kemalizm*], rozróżniając pierwszy wariant jako cechujący się autorytaryzmem, etatyzmem, monopartyjnością, a drugi – świeckością oraz radykalnym reformizmem kulturowym[5]. Po śmierci Mustafy Kemala (Atatürka) w 1938 roku „puszkowany kemalizm" [*kemalismo enlatado*], jak określa go Francisco Veiga[6], przybrał charakter oficjalnej historiografii.

Kemalizm, będąc koncepcją elastyczną, łączył w sobie bunt przeciwko kolonializmowi z postulatem utworzenia bezklasowych struktur narodowych. W 1927 roku podstawowe zasady kemalizmu powiązano z hasłami republikanizmu, sekularyzmu, nacjonalizmu i rządów ludu, by cztery lata później uzupełnić tę koncepcję o etatyzm oraz rewolucjonizm[7]. Ponadczasowość i silny pragmatyzm, cechujące kemalizm, stanowiły rezultat dyskusji cyklicznie przeprowadzanych wśród grupy decydentów politycznych. W międzywojennej Turcji kemaliści opowiadali się za „trzecią drogą", systemem pośrednim między kapitalizmem a socjalizmem[8]. Z jednej strony uwidaczniało to otwarte podejście rządu tureckiego w zakresie tworzenia sojuszy politycznych, przyjaznych relacji z państwami, niezależnie od wyznawanych przez nie ideologii. Z drugiej strony taka

[3] M.Ö. Alkan, *En Doğru Bildiğimizden Kuşkulanmak – 2: Mustafa'dan Kamâl'a Atatürk'ün İsimleri*, "Toplumsal Tarih" 2010, sayı 204, s. 60–62.

[4] Ş.S. Aydemir, *Tek Adam. Mustafa Kemal (1922–1938)*, cilt III, İstanbul 2007, s. 474.

[5] T. Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İstanbul 1993, s. 10.

[6] F. Veiga, *El turco. Diez siglos a las puertas de Europa*, Barcelona 2006, s. 491. „Puszkowany kemalizm" oznacza, że „İsmet [İnönü] ograniczył się do utrzymania Republiki w stanie, w jakim zostawił ją Atatürk".

[7] W 1931 roku ujęto programem Republikańskiej Partii Ludowej, a sześć lat później wprowadzono do art. 2 konstytucji z 1924 roku zapis o „sześciu strzałach" [*altı ok*] jako najwyższych wartościach kemalizmu.

[8] F. Veiga, *op.cit.*, s. 484.

„polityka równowagi”[9] wiązała się paradoksalnie z zainteresowaniem praktyką włoskiego faszyzmu wśród części polityków Republikańskiej Partii Ludowej [*Cumhuriyet Halk Fırkası*, w skrócie CHF[10]], nieprzerwanie pozostającej u władzy w latach 1923–1950. Operując terminami „pierwszej, długiej fali demokratyzacji” oraz „pierwszej fali odwrotu” Samuela Huntingtona, należałoby postawić pytanie badawcze, do której z tych „fal” można zakwalifikować Republikę Turcji w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Wprawdzie Huntington pisał, że za prezydentury Mustafy Kemala (1923–1938) „przez dłuższy czas utrzymywał się w pełni demokratyczny system polityczny”[11], lecz demokratyzacja Turcji jest procesem zdecydowanie bardziej złożonym. W niniejszym artykule możliwe zainteresowanie praktyką faszyzmu wśród kręgów politycznych Republikańskiej Partii Ludowej rozpatrzono pod kątem działań tureckiej polityki zagranicznej i wewnętrznej w okresie przejściowym między I a II wojną światową.

Proklamacja Republiki Turcji 29 X 1923 roku zbiegła się w czasie z obchodami pierwszej rocznicy dojścia faszystów do władzy we Włoszech. Falih Rıfkı Atay, turecki publicysta państwowy, twierdził, że Włochy i Turcja w okresie międzywojennym były „państwami młodymi, a dodatkowo zbliżyły je ambicje stworzenia innego porządku dla nowych czasów”[12]. Taka interpretacja podobieństw reżimowych sugerowałaby, że kemalizm – tak jak faszyzm – bazował na ambicjach utopijnych. Podobnie kemalizm był rozumiany przez członków ruchu *Kadro* (1932–1935), których poglądy stanowiły odzwierciedlenie oficjalnej polityki Republiki Turcji[13]. Choć podkreślali oni pełną niezależność kema-

[9] Autor zapożycza termin *denge siyaseti* od Selima Deringila, który wykazał, że mężowie stanu – tacy jak İsmet İnönü, Numan Menemencioğlu oraz Şükrü Saracoğlu – zawsze traktowali priorytetowo realizm w polityce zagranicznej i prowadzili zdecydowaną „grę równowagi”. Polityka – którą Deringil wymiennie określa grą – równowagi w stosunku do mocarstw miała zapewnić Turcji neutralność, niezależność i suwerenność. Zob. S. Deringil, *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, İstanbul 1994, s. 1–13.

[10] W momencie zarejestrowania we wrześniu 1923 roku działała pod nazwą Partii Ludowej [*Halk Fırkası*]. Rok później jej nazwę zmieniono na Republikańską Partię Ludową [*Cumhuriyet Halk Fırkası*, CHF]. Słowo *fırka* zawarte w jej członie zastąpiono w 1935 roku wyrazem *parti* [*Cumhuriyet Halk Partisi*, CHP], co wynikało z wdrażanej od 1928 roku reformy językowej na modłę europejską. Wyraz *fırka* oraz *parti* są synonimami, przy czym ten pierwszy funkcjonuje obecnie w języku tureckim jako anachronizm.

[11] S. Huntington, *Democracy's Third Wave*, "Journal of Democracy" Jan. 1970, vol. 2, no. 2, s. 28. Według Huntingtona „pierwsza, długa fala demokratyzacji” trwała od lat 20. XIX wieku do 1926 roku, a w jej czasie powstało około 29 demokracji. Huntington identyfikował „pierwszą falę odwrotną” z dojściem do władzy Mussoliniego w 1922 roku. W ciągu kolejnych dwóch dekad liczba państw demokratycznych zmniejszyła się do 12.

[12] F.R. Atay, *Faşist Roma, Kemalist Tiran ve Kaybolmuş Makedonya*, Ankara 1931, s. 29.

[13] Początkowo *Kadro* [„Kadra”] był ruchem skupiającym intelektualistów tureckich. W jego skład wchodzili m.in. Şevket Süreyya Aydemir, Yakup Kadri Karaosmanoğlu oraz Burhan Asaf Belge.

lizmu, widzieli w nim model idealny do przejęcia przez inne narody, które nie wykształciły własnej ideologii[14]. Zdaniem Tevfika Rüştü Aras, ministra spraw zagranicznych Turcji (1925–1938), „[k]iedy Włochy gromadziły siły, a my przeżywaliśmy kryzys, który dla wielu wydawał się zabójczy, logiczne było zachowanie nieufności i wzajemne pilnowanie"[15]. Taka obserwacja wskazywałaby na to, że w zapoznaniu się z praktyką faszyzmu dyplomaci tureccy upatrywali realną szansę na wzmocnienie granic ideologicznych kemalizmu oraz uodpornienie go na włoski czynnik zewnętrzny. W dwudziestoleciu międzywojennym politykę zagraniczną Republiki Turcji kształtował pragmatyzm, natomiast politykę wewnętrzną – modernizm. Koncepcja ta nabrała nowych cech, kiedy nadzór nad resortem ministerialnym przejął wspomniany Tevfik Rüştü Aras w 1925 roku.

Pragmatyzm w polityce zagranicznej Republiki Turcji oznaczał realistyczne podejście do problematycznych kwestii w stosunkach międzynarodowych przy wdrażaniu praktycznych rozwiązań[16]. Celem polityki pragmatycznej Turcji było, po pierwsze, zrównoważenie sojuszy zarówno z państwami Wschodu, jak i Zachodu; po drugie, wspieranie projektu państwa narodowego, przeciwstawiającego się wielokulturowości; po trzecie, rozwiązanie problemów tożsamościowych, suwerennościowych oraz kwestii związanych z bezpieczeństwem. Rząd kemalistowski – dystansując się od religii – doprowadził do zniesienia kalifatu oraz stanowczo odrzucił panturkizm, panislamizm i rewizjonizm.

Modernizm stanowił nadrzędny kierunek strukturalnych reform w Turcji, przy czym jego priorytetem było nie tyle poszerzanie wolności politycznych, ile radykalne przekształcenie praktyk życia codziennego. W polityce wewnętrznej budowa świeckiej tożsamości narodowej, opartej na jednym narodzie i jednym języku, wiązała się z koniecznością podporządkowania „Innego", czyli mniejszości narodowych i etniczno-kulturowych zamieszkujących wówczas Anatolię. Modernizm, utożsamiany z rozwojem oraz postępem, miał uczynić z Re-

Wskutek prężnej działalności ruchu rozpoczęto prace nad powstaniem czasopisma o tej samej nazwie. W ciągu trzech lat wydano 36 numerów. Członkowie magazynu bronili kemalizmu oraz polityki ówczesnego rządu. W czasopiśmie pojawił się nawet artykuł premiera İsmeta İnönü, a prezydent Mustafa Kemal wspierał ich działalność wydawniczą.

[14] F. Bertucelli, *Lo sguardo turco sull'Italia fascista dalla penna di un editorialista di Stato: Falih Rıfkı Atay*, [w:] *Riflessi e ombre nel Mar Bianco*, red. M. Kappler, Venezia 2024, s. 133. Por. M.A. di Casola, *Tra fascismo e kemalismo: per una verifica delle relazioni italo-turche dal 1928 al 1934*, "Il Politico" 1990, vol. 55, no. 4, s. 736.

[15] Documenti Diplomatici Italiani (później DDI), *L'incaricato d'affari a Costantinopoli, Taliani, al Capo del Governo e Ministro degli Esteri, Mussolini*, serie VII (1922–1935), volume V (7 febbraio – 31 dicembre 1927), num. 388, Roma 1967, s. 371.

[16] A. Göl, *A Pragmatic Approach to Turkish Foreing Policy (1923–48)*, [w:] *A Companion to Modern Turkey's Centennial: Political, Sociological, Economic and Institutional Transformations since 1923*, red. A. Özerdem. A. Erdi Öztürk, Edinburgh 2023, s. 279–280.

publiki Turcji „cywilizowane" państwo, paradoksalnie wpisując się tym samym w kolonialny dyskurs Zachodu. Ten „zwrot cywilizacyjny" [*civilisational turn*], określony tak przez Toniego Alarantę, umożliwił Turcji zajęcie równoprawnego oraz należnego jej miejsca wśród innych suwerennych państw na arenie międzynarodowej[17].

Artykuł oparto na podejściu metodologicznym Rogera Griffina, który do elementów „mitycznego rdzenia" [*mythic core*] faszyzmu zaliczył antyliberalizm, antykonserwatyzm, tendencję do gloryfikowania wybranych fragmentów historii narodu, charyzmatyczne przywództwo, idealizację kategorii narodu, przywódcy i tożsamości narodowej oraz popularyzację państwa homogenicznego[18]. Badania nad faszyzmem w ujęciu transnarodowym odwołują się do „palingenetycznego ultranacjonalizmu" [*palingenetic ultranationalism*], u którego podstaw leży przekonanie, że „sednem faszyzmu była – i nadal jest – [...] tęsknota za całkowitym odrodzeniem narodu organicznego w nowym porządku"[19]. Celem pracy jest udzielenie odpowiedzi na pytanie: czy i w jakim zakresie faszyzm mógł być atrakcyjnym modelem dla tureckich kręgów politycznych skupionych w obrębie Republikańskiej Partii Ludowej. Wiodącą tezę badawczą stanowi przekonanie, że władze inspirowały się jedynie wybiórczo projektami bardziej doświadczonego faszyzmu, gdyż nasilający się kryzys liberalnej myśli Zachodu doprowadził w latach 30. XX wieku do znalezienia przez Turcję własnego sposobu modernizacji. Zapewne nieprzypadkowo to właśnie w tamtych latach miało miejsce spisanie zasad kemalizmu jako ideologii państwowej. Do weryfikacji postawionych pytań oraz hipotez badawczych wykorzystano metodę opisu, analizy i krytyki piśmiennictwa, w tym literatury wspomnieniowej, analizę jakościową archiwalnych – głównie tureckich – dokumentów państwowych oraz prasy. Badania wzbogacono przeprowadzoną kwerendą w Archiwum Kancelarii Premiera Republiki Turcji [*Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi* (BCA)] oraz w Tureckim Archiwum Dyplomatycznym [*Türk Diplomatik Arşivi* (TDA)] w Ankarze.

Zarys międzywojennej polityki Republiki Turcji

[17] T. Alaranta, *Turkey's Transformed State Identity*, [w:] *A Companion to Modern Turkey's Centennial: Political, Sociological, Economic and Institutional Transformations since 1923*, red. A. Özerdem. A. Erdi Öztürk, Edinburgh 2023, s. 136.

[18] R. Griffin, *General Introduction*, [w:] *Fascism*, red. R. Griffin, Oxford/New York 1995, s. 2–9.

[19] R. Griffin, *"Sempre Presente?". The Relevance of the Concept "Fascism" to Understanding Contemporary Socio-Political Realities*, [w:] *Rethinking Fascism*, red. A. di Michele, F. Focardi, Berlin/Boston 2022, s. 282.

Na mocy ustaleń traktatu pokojowego z Lozanny z 24 VII 1923 roku społeczność międzynarodowa zaakceptowała niepodległość, suwerenność terytorialną Turcji i uznała legalność rządu kemalistowskiego. Wzrósł prestiż Mustafy Kemala Atatürka oraz İsmeta İnönü, czyli kolejno późniejszego prezydenta i premiera. Politykę zagraniczną Turcji w latach 1923–1945 można określić jako ostrożną, realistyczną i ukierunkowaną na utrzymanie – z niewielkimi zmianami – *statusu quo*, rozumianego przez dyplomatyczne rozwiązania wypracowane w neutralnej Szwajcarii. Mając na względzie fakt, że Zachód w latach 1918–1923 myślał o Anatolii w kategoriach przyszłej kolonii bądź terytorium zależnego, należy tym bardziej podkreślić sukces tureckiego ruchu narodowo-wyzwoleńczego[20]. Feroz Ahmad słusznie zauważył, że ówcześnie w całej Afryce i Azji była „jedynie garść państw, które wyglądały na niepodległe"[21]. W okresie skomplikowanych uwarunkowań politycznych oraz dominacji imperiów kolonialnych Turcji udało się wywalczyć niepodległość.

W czasie kadencji Tevfika Rüştü Arasa jako ministra spraw zagranicznych (1925–1938) położono nacisk na rozwiązanie problemów powstałych wskutek wejścia w życie traktatu z Lozanny. Turcja bowiem przejęła 73,59% długów zagranicznych Imperium Osmańskiego, a ostatnią transzę udało się jej spłacić dopiero w 1954 roku. Strona turecka, mimo że nie była członkiem Ligi Narodów, zaakceptowała w 1926 roku decyzję tej organizacji, która nakazywała włączenie spornego – bogatego w ropę naftową – terytorium Mosulu do Iraku pod brytyjskim mandatem. Tego samego roku Turcja opowiedziała się za rozstrzygnięciem sporu z Francją – o prawny status morza otwartego – na łamach Stałego Trybunału Sprawiedliwości Międzynarodowej w Hadze[22]. Minister Tevfik Rüştü w czasie kilkukrotnych wizyt na konferencjach rozbrojeniowych w Genewie podtrzymywał żywe stosunki z Ligą Narodów. Gest ten miał szczególne znaczenie, gdyż jak słusznie zauważył Ali Balcı, w tamtym czasie nie było zwyczajem, aby minister spraw zagranicznych reprezentował Turcję na posiedzeniu tej organizacji międzynarodowej[23]. Zdaniem ówczesnej prasy tureckiej przyjazd Tevfika

[20] F. Veiga, *op.cit.*, s. 461. Ogólna nazwa tureckich walk w Anatolii w latach 1919–1922 z okupantami (Wielką Brytanią, Francją, Włochami, Grecją, Armenią). Impulsem do walk i masowego oporu Turków było pojawienie się Mustafy Kemala Paszy – późniejszego pierwszego prezydenta– w Samsunie 19 V 1919 roku. Oficjalnie walki zakończyły się zawieszeniem broni w Mudanyi (11 X 1922 rok) oraz traktatem z Lozanny, umożliwiającym proklamację Republiki Turcji 29 X 1923 roku.

[21] F. Ahmad, *Bir kimlik peşinde Türkiye*, przeł. S.C. Karadeli, İstanbul 2022, s. 90–91.

[22] Sprawa Bozkurt-Lotus – proces karny dotyczący zderzenia francuskiego parowca z tureckim u wybrzeży Lesbos.

[23] A. Balcı, "*Paşam, Sizi memnun edecek havadislerim var!": Tevfik Rüştü Aras'ın 1929 Yurt Dışı Ziyaret(ler)i*, "Toplumsal Tarih" 2025, sayı 374, s. 63.

Rüştü do Genewy wskazywał na to, że „Turcja poważnie bada grunt pod przystąpienie do Ligi Narodów"[24].

Wyrażenie szczerej chęci współpracy instytucjonalnej Turcji z Zachodem wynikało z tego, że zdaniem Arasa po I wojnie światowej państwa miały do wyboru jedynie dwie możliwości – drogę własnego interesu i polityki władzy albo drogę harmonii i współpracy między narodami świata[25]. Turcja porzuciła egoizm narodowy na rzecz współpracy międzynarodowej. Właśnie na tym twierdzeniu opierał się rdzeń narracji Arasa o stosunkach międzynarodowych w okresie międzywojennym. W 1927 roku Tevfik Rüştü doprowadził do normalizacji stosunków Turcji z Włochami, czego wyrazem było jego spotkanie z Benito Mussolinim, do którego doszło 3 IV 1928 roku w Mediolanie. Jeszcze 30 V tego roku Mussolini oraz Suat Davaz – ambasador Turcji w Rzymie, z upoważnienia ministra Arasa – przyjęli przełomowy „Traktat o neutralności, pojednaniu i rozwiązaniu sądowym", który rozpoczął nowy rozdział turecko-włoskich stosunków dyplomatycznych[26]. Podczas kolejnego pobytu ministra spraw zagranicznych Turcji w Rzymie Aras uczestniczył gościnnie w posiedzeniu włoskiego parlamentu, gdzie został przyjęty oklaskami[27].

Jedną z kolejnych oznak sukcesu politycznego Arasa jako skutecznego dyplomaty było doprowadzenie do podpisania przez Turcję tzw. Paktu Brianda-Kellogga, po jego uprzedniej akceptacji w krajowym parlament dnia 19 I 1929 roku o godzinie 14.50. Spośród 207 obecnych parlamentarzystów 204 opowiedziało się za przyjęciem ustawy, w tym również – pełniący mandat deputowanego z Ankary – prezydent Mustafa Kemal oraz premier İsmet (İnönü), poseł z Malatyi[28]. Pakt zawarty w formule traktatu wielostronnego łączył „narody cywilizowane świata we wspólnym wyrzeczeniu się wojny jako narzędzia ich polityki narodowej"[29]. Z uwagi na powolne tempo ratyfikacji Paktu Brianda-Kellogga, 1 IV 1929 roku parlamentarzyści jednomyślnie opowiedzieli się za tym, aby Turcja stała się stro-

[24] *Türkiye Cemiyeti Akvama mı giriyor?*, Cumhuriyet, 16 Nisan 1929, no. 1774, s. 3.

[25] T.R. Aras, *Görüşlerim*, cilt I, İstanbul 1945, s. 129.

[26] M. Çelebi, *Atatürk Dönemi ve sonrasında Türkiye-İtalya İlişkilerini Etkileyen Faktörler*, "Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi" 2015, cilt XXXI, sayı 91, s. 107.

[27] *Tevfik Rüştü Beyin beyanatı*, Cumhuriyet, 1 Mayıs 1929, no. 1789, s. 4.

[28] Türkiye Büyük Millet Meclisi (później T.B.M.M.) Zabıt Ceridesi, *Devletlerarasında Harbin millî siyaset aleti olarak istimalinden ferağati mütazammın muahedeye Cumhuriyetimizin iştiraki hakkında 1/282 numaralı Kanun lâyihası ve Ha. E. Mazbatası*, Devre: III, İçtima Senesi: II, Cilt VII, Yirmi Yedinci İnikat, 19/01/1929, s. 58–62.

[29] L. Gelberg, *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, t. II, Warszawa 1954, s. 304.

ną Protokołu Litwinowa, który był inicjatywą rządu radzieckiego[30]. Przystąpienie i faktyczne wywiązywanie się z zobowiązań paktu stanowiło istotną przesłankę do włączenia Turcji w poczet członków Ligi Narodów, co nastąpiło 18 VII 1932 roku, na specjalny wniosek Drugiej Republiki Hiszpanii przedstawiony na forum organizacji[31]. Zaproszenie wystosowane przez jedno z państw założycielskich niezaprzeczalnie świadczyło o rosnącym prestiżu Turcji na arenie międzynarodowej w tamtym okresie, gdyż Ankara nigdy nie złożyła oficjalnego wniosku z prośbą o przystąpienie do Ligi Narodów. Rząd kemalistowski – powołując się na precedens w sprawie Meksyku, który dołączył do Ligi na zaproszenie rok wcześniej – uznał to za sprawę honoru oraz kwestię symbolicznego uznania Turcji pełnoprawnym członkiem społeczności międzynarodowej[32].

Turcja w okresie międzywojennym prowadziła niezależną, wielokierunkową politykę zagraniczną i utrzymywała przyjazne stosunki dyplomatyczne z większością państw na arenie międzynarodowej. Zdaniem Meltem Ahıska najbardziej stabilną tożsamością Turcji była jej „tożsamość mostu". Republika Turcji stanowiła dla swoich sąsiadów ze Wschodu przykład państwa aspirującego do bycia nowoczesnym. Do tego stopnia, że gdy w 1937 roku, w związku z japońską inwazją, stolicę Chin przeniesiono z Nankinu do Chongqing, lokalna prasa zaczęła porównywać to miasto do Ankary pod względem jej znaczenia w budowie nowej historii państwa[33]. Jednocześnie zapoczątkowany przez władze Turcji proces okcydentalizacji, który zyskał powszechne uznanie państw Zachodu, przypominał bardziej menu *à la carte*[34]. Ten pragmatyczny wymiar polityki narzucał konieczność uważnego obserwowania rzeczywistości przez rząd turecki. Pragmatyzm Turcji dostatecznie podkreślił jeden z periodyków hiszpańskich, który donosił w 1931 roku, że Ankara rozważała zamknięcie swoich placówek

[30] T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, *Harbin millî siyaset aleti olarak kullanılmaması hakkında Moskovada imza edilmiş olan protokolun tasdikına dair 1/419 numaralı kanun lâyihası ve Hariciye Encümeni mazbatası*, Devre: III, İçtima Senesi: II, Cilt X, Kırk Yedinci İnikat, 01/04/1929, s. 4–6, 9–11.

[31] A.N. Sencer, *Tevfik Rüştü Aras Dönemi Olaylarla Türk Dış Politikası*, İstanbul 2006, s. 73. Wynikiem zaproszenia Turcji do Ligi Narodów – przez Drugą Republikę Hiszpanii – było zawarcie 2 XI 1932 roku umowy bilateralnej określającej zasady wolnego handlu między tymi państwami.

[32] C. Liebisch-Gümüş, *Verflochtene Nationsbildung. Die Neue Türkei und der Völkerbund 1918–38*, Berlin/Boston 2020, s. 293.

[33] G. Fidan, Ç. Maden Kalkan, *Ankara in Chinese Imagination: Turkish Capital and Its Influence on 'Temporary Capital' Chongqing*, "The International History Review" 2024, vol. 46, no. 5, s. 667–670.

[34] M. Ahıska, *Occidentalism in Turkey. Questions of Modernity and National Identity in Turkish Radio Broadcasting*, New York 2010, s. 15.

dyplomatycznych w Tokio, Nankinie, Kabulu oraz w Rio de Janeiro z uwagi na ich rosnące koszty utrzymania[35].

Abdi İpekçi[36] przeniósł niniejsze rozważania na płaszczyznę praktyczną, pisząc, że premier İsmet İnönü w latach 30. poświęcił większą uwagę zagadnieniom językowym i historycznym, a tematom związanym z polityką zagraniczną przyglądał się z bliska[37]. Trudno nie zgodzić się z tą tezą, albowiem okres 1931–1937 to czas, kiedy doszło do największej liczby, czternastu oficjalnych wyjazdów zagranicznych, którym przewodniczył jako szef delegacji premier İnönü (1923–1937). Wizyty dyplomatyczne były intencyjnie składane na Starym Kontynencie – od Bałkanów, aż po Europę Zachodnią, kończąc w Londynie (9–21 V 1937), co dyktował symboliczny zwrot rządu w Ankarze ku Europie w świetle dokonywanych przemian wewnątrz kraju. Dwie z wizyt zostały złożone przez premiera na Półwyspie Apenińskim. Pierwsza z nich miała miejsce w dniach 10 i 15 X 1931 roku w Trieście, Redipuglia oraz w Wenecji[38]. Druga odbyła się – pół roku później – między 24 a 30 V 1932 roku na południu Włoch oraz w Rzymie[39]. Wówczas doszło do spotkania premiera İnönü i ministra Arasa z Benito Mussolinim oraz z włoską rodziną królewską. Choć w oświadczeniu szefa tureckiej delegacji zawarto stwierdzenie: „Sprawia mi przyjemność widzieć sukcesy, które osiągnął wielki przywódca faszyzmu, kilka dni później premier przyznał, iż relacje z Włochami [...] wynikają z konieczności w stosunkach międzynarodowych"[40]. Przychylne słowa, które padały wielokrotnie z ust İsmeta Paszy na temat faszyzmu, stanowiły więc prawdopodobnie czysto polityczny, kurtuazyjny zabieg i były próbą zdobycia przychylności Mussoliniego.

---

[35] *Turquía. El Gobierno ha hecho un plan…*, Revista hispano-africana, 8/1931, n.º 8, s. 19.

[36] Abdi İpekçi (1929-1979) – intelektualista, redaktor naczelny gazety „Narodowość" [*Milliyet*], prezes Tureckiego Związku Dziennikarzy [*Türkiye Gazeteciler Sendikası*]. Obrońca kemalizmu, wolności słowa oraz niepodległości kraju. İpekçi – chcąc ustabilizować sytuację wewnętrzną w Turcji w latach 70. – angażował się w rozmowy pośredniczące między rządem a przedstawicielami opozycji. W wyniku swojej działalności został zamordowany w 1979 r. przez Mehmeta Alego Ağcę, który to dwa lata później oddał strzały w kierunku papieża Jana Pawła II.

[37] A. İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, İstanbul 1968, s. 19; Por. F. R. Atay, *Çankaya*, İstanbul 2022, s. 570-571.

[38] W literaturze brak kompleksowego opracowania tego tematu. Zob. pracę dyplomową D. Broccato, *Wizyta dyplomatyczna İsmeta Paszy we Włoszech w dniach 10 i 15 października 1931 roku w świetle tureckich archiwów państwowych oraz zagranicznej prasy*, Kraków 2024 (tekst niepublikowany).

[39] Szerzej zob. M. Çelebi, *Başvekil İsmet Paşa'nın İtalya Seyahati ve Yankıları*, İzmir 2009.

[40] *Dostluk Eserlerini Aziz Olarak Muhafaza Ediyoruz*, Son Posta, 25 Mayıs 1932, no. 657, s. 1. Por. *Dostluk Sofrasında M. Mussolini ile Başvekilimizin Nutukları*, Hâkimiyet-i Milliye, 28 Mayıs 1932, no. 3902, s. 3.

W czasie gdy międzywojenna Europa była zagrożona faszystowskimi, nazistowskimi i komunistycznymi ideami, w Turcji tworzono szkielet kultury demokratycznej, który określono mianem „projektu cywilizacyjnego" [*uygarlık tasarımı*][41]. Upatrywano w nim główną przyczynę, która uodporniła Turcję na antydemokratyczną kontrfale obserwowaną m.in. w Portugalii, Hiszpanii, Włoszech, Albanii, III Rzeszy oraz w Rosji. Bazując na założeniach „projektu cywilizacyjnego", kemaliści przewidywali przyszłościowe wdrożenie systemu wielopartyjnego w Turcji. Biorąc za wzór parlamentaryzm francuski, rząd turecki pozwolił na legalizację działalności Postępowej Partii Republikańskiej [*Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*] (1924–1925) pod przewodnictwem Kâzıma Karabekira, Wolnej Partii Republikańskiej [*Serbest Cumhuriyet Fırkası*] (1930) na czele z Ali Fethi Okyarem i Makbule Atadan oraz Ludowej Partii Republikańskiej [*Ahali Cumhuriyet Fırkası*] (1930) Abdülkadira Öğütçü w Adanie. Do tych trzech, krótkotrwałych przykładów ogranicza się geneza partii opozycyjnych w Republice Turcji za czasów prezydentury Mustafy Kemala (1923–1938). Ich zdelegalizowanie miało wynikać w dużej mierze z radykalizacji poglądów wśród opozycjonistów, które stanowiły zagrożenie dla utrzymania rewolucyjnych zasad państwa kemalistowskiego[42]. Niezależnie od rzeczywistych motywacji, które doprowadziły do delegalizacji tych partii, należy docenić wysiłki poczynione na rzecz wdrożenia systemu wielopartyjnego, zwłaszcza jeśli weźmie się pod uwagę zjawisko „pierwszej fali odwrotnej", o którym pisał Huntington. Nie można negować faktu, że na III zjeździe Republikańskiej Partii Ludowej w 1931 roku formalnie powrócono do jednopartyjności[43], a parlament bez opozycji zaczął przypominać „ogród róż bez kolców"[44], niemniej jednak 10 XI 1938 roku wraz ze śmiercią Atatürka doszło do zmiany władzy. Jego następca – uprzedni premier – İsmet İnönü opowiadał się za większym liberalizmem politycznym oraz stopniową demokratyzacją kraju, którą odraczał z uwagi na II wojnę światową. Ostatecznie w 1946 roku İnönü zezwolił na powstanie opozycyjnej Partii Demokratycznej [*Demokrat Parti*, DP], która cztery lata później wygrała w pełni wolne wybory. W tym zwycięstwie z 14 V 1950 roku należy upatrywać rzeczywistych początków systemu wielopartyjnego w Turcji. Po latach İsmet İnönü

[41] Ö. Ozankaya, *Dünya Düşünürleri Gözüyle Atatürk ve Cumhuriyeti*, İstanbul 2023, s. 13. Por. M.Ş. Hanioğlu, *Atatürk- Entelektüel Biyografi*, İstanbul 2023, s. 759.

[42] İ. Ortaylı, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*, İstanbul 2021, s. 391–393.

[43] E.J. Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, przeł. Y. Saner, İstanbul 2022, s. 209.

[44] M.Ö. Alkan, *Cumhuriyet'in Siyasal Dönemeçleri*, [w:] *Cumhuriyet: Asırlık bir Muhasebe*, red. M.Ö. Alkan, İstanbul 2023, s. 15.

w rozmowie z zięciem Metinem Tokerem[45] miał wyznać: „Kiedy patrzyłem jak kraje sąsiednie przeprowadzają wolne wybory, było mi wstyd, że nie mogłem spojrzeć nawet na ściany mojego pokoju"[46].

W dwudziestoleciu międzywojennym władze Republiki Turcji obawiały się, że wprowadzenie i utrzymanie pluralizmu politycznego mogłoby zagrozić stabilności państwa, a co za tym idzie, osłabić autorytet reform kemalistowskich. Zmian podstaw prawno-instytucjonalnych Republiki Turcji dokonywano w kontekście jej integracji kulturalnej z Zachodem. Jeszcze 3 III 1924 roku zniesiono kalifat, a 25 XI 1925 roku parlament przyjął tzw. „ustawę kapeluszową", która nakazywała mężczyznom noszenie – zamiast osmańskiego fezu bądź młodotureckiego kołpaku – kapeluszy w miejscach publicznych. Zarządzono zamknięcie bractw religijnych, w tym lóż derwiszów. Zniesienie w 1928 roku art. 2 konstytucji z 1924 roku, w myśl którego islam był oficjalną religią państwa, należy uznać za ważny krok w kierunku laicyzacji Turcji. Kemaliści, przejmując z ustawodawstwa Szwajcarii kodeks cywilny, zdelegalizowali poligamię w 1926 roku. Dwa lata później przeprowadzili „rewolucję alfabetyczną" związaną z latynizacją języka tureckiego. W 1930 roku przyznali kobietom prawo do głosowania w wyborach samorządowych, a pięć lat później umożliwili im kandydowanie w wyborach parlamentarnych.

Rebelia Szejka Saita [*Şeyh Sait İsyanı*][47], nieudana próba zamachu na życie prezydenta w Izmirze [*İzmir Suikastı*][48] oraz incydent z Menemenu [*Menemen Olayı*][49] to tylko część wydarzeń, które stanowiły próbę podważenia fundamentów ustroju republikańskiego w Turcji. Zagrożenie dla stabilności Republiki wynikało z uprzedzeń prowincjonalnej ludności, domagającej się przywrócenia

[45] Metin Toker (1924–2002) – turecki korespondent prasowy w Europie Zachodniej, założyciel magazynu *Akis* [„Echo"] (1954–1967), w 1955 roku ożenił się z Özden Toker, córką İsmeta İnönü.

[46] M. Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, İstanbul 1970, s. 50–51.

[47] Rebelia Szejka Saita – antyrządowy bunt na wschodzie Turcji (13 II–IV 1925). Rebelianci domagali się przywrócenia kalifatu, potępili laicyzację państwa i odchodzenie od tradycji. Po stłumieniu rebelii przegłosowano „ustawę o zapewnieniu pokoju" [*Takrir-i Sükûn Kanunu*] (1925–1929), na mocy której rząd był upoważniony m.in. do zapobiegania publikacji treści, które mogą zakłócić porządek społeczny.

[48] Na skutek wcześniejszego odkrycia spisku udaremniono zamach na życie Mustafy Kemala, który planowano przeprowadzić 14 VI 1926 roku w dzielnicy Kemeraltı w Izmirze. Po tym incydencie prezydent udał się na tygodniowy odpoczynek do hotelu Rasim Palas, położonego przy plaży Ilıca (niedaleko Çeşme). Odpowiedzialnością za zamach obarczono m.in. grupę parlamentarzystów oraz część byłych ministrów, a po przeprowadzonym procesie sądowym stracono łącznie 19 osób.

[49] Incydent w Menemenie – rankiem 23 XII 1930 roku grupa fanatyków religijnych z Manisy zamordowała 24-letniego nauczyciela kemalistowskiego, który w ramach obowiązku służby wojskowej, stacjonował w Menemenie.

osmańskich praw i zwyczajów. W pewnym stopniu również osoby wykształcone przeciwstawiały się nowemu porządkowi. İlber Ortaylı twierdził, że nawet siostra prezydenta – Makbule Atadan, działająca w ramach Wolnej Partii Republikańskiej w 1930 roku, była przeciwna wprowadzeniu laickości w Turcji[50]. Z kolei ambasador Republiki Turcji w Londynie – İnayetullah Cemal Özkaya miał zorganizować w 1938 roku, w pięciogwiazdkowym hotelu Ritz przy ulicy Piccadilly, spotkanie z okazji rocznicy narodzin Proroka Mahometa[51]. Nawet osoby z bliskiego otoczenia prezydenta, mające realny wpływ na władzę, sprzeciwiały się wizji zsekularyzowanej Turcji. Nie tylko faszyzm jako przykład czynnika zewnętrznego, ale i kwestie religijne czy ideologiczne zaliczone w tym przypadku do czynników wewnętrznych, godziły w stabilność Republiki widzianej oczami Mustafy Kemala.

Pozycję Turcji na arenie międzynarodowej wzmocniło wybranie na przewodniczącego Zgromadzenia Ligi Narodów Tevfika Rüştü Arasa w 1937 roku[52]. Mimo że rola Arasa sprowadzała się głównie do funkcji proceduralnej, odpowiadał on za reprezentację Ligi w kontaktach międzynarodowych. Niefortunnie jego kadencja zbiegła się w czasie z remilitaryzacją Nadrenii, podbojem Etiopii, wojną domową w Hiszpanii, działaniami wojennymi Japonii w Chinach, polityką ustępstw Chamberlaina i Daladiera, aż wreszcie wystąpieniem Włoch z Ligi Narodów, co ukazało bezradność organizacji wobec widma konfliktu o zasięgu międzynarodowym. Wówczas Aras nadal promował dialog i współpracę. Turcja była bowiem jednym z pierwszych krajów na świecie, które wysłały szczepionki do Chin po tym, jak te w 1938 roku zwróciły się do Ligi Narodów z prośbą o pomoc w zwalczaniu epidemii cholery[53].

Zanim jednak minister spraw zagranicznych Republiki Turcji objął funkcję przewodniczącego Zgromadzenia Ligi Narodów, jednorazowo kierował jego obradami 11 I 1935 roku[54]. Fakt ten nabiera większego znaczenia w kontekście incydentu w Uol-Uol (Valval;), do którego doszło miesiąc wcześniej, sześćdziesiąt kilometrów od granicy z Somali Włoskim. Współcześnie historycy stosunków międzynarodowych uznają to wydarzenie za początek wojny włosko-

[50] İ. Ortaylı, *op.cit.*, s. 392.

[51] F. Ahmad, *Bir kimlik peşinde…*, s. 94.

[52] *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi. Yeni Türkiye: Türkiye Cumhuriyeti*, cilt II, red. A. Satan, N. Özden, M. Hacisali hoğlu i in., Ankara 2023, s. 695.

[53] G. Fidan, *1938 Çin Kolera Salgınında Türkiye'den Gönderilen Aşılar ve Çin Basınındaki Yansımaları*, "Toplumsal Tarih" 2020, sayı 318, s. 50–52.

[54] *Il Consiglio della Lega ginevrina ha ripreso stamane i lavori*, La Stampa Della Sera, 11 Gennaio 1935, Anno 69, Num. 10, s. 1. Por. *Uluslar derneği. Yarın T.R. Aras'ın başkanlığı altında toplanıyor*, Milliyet, 10 İkincikanun 1935, no. 3204, s. 1.

-etiopskiej. 3 I 1935 roku, na osiem dni przed obradami pod przewodnictwem Arasa, Etiopia oficjalnie poinformowała Ligę Narodów o pogwałceniu przez Włochy zasady nienaruszalności jej terytorium[55]. Rok później Aras w imieniu Turcji poparł rezolucję Ligi Narodów z dnia 12 V 1936 r., w której Etiopię uznano za niepodległe państwo, a także głosował za decyzją o nałożeniu embarga na Włochy[56]. Na pytanie posła parlamentu tureckiego o oficjalny stosunek rządu wobec włoskiej okupacji Etiopii Aras odpowiedział: „Zajmujemy się tą kwestią tylko w zakresie, w jaki zobowiązują nas decyzje Ligi Narodów. Poza tym, nie wtrącając się w konflikt, chcemy zachować pełną bezstronność"[57]. Wizję Tevfika Rüştü można by nazwać zręcznym balansowaniem między zachowaniem lojalności wobec zobowiązań wynikających z członkostwa Turcji w Lidze Narodów a dążeniem do utrzymania dobrych relacji dyplomatycznych z Włochami. Niemniej jednak Turcja była poważnie zaniepokojona polityką ekspansjonistyczną Włoch, a jej działania zbrojne w Rogu Afryki poskutkowały reorganizacją polityki zagranicznej Turcji. Stało się to szczególnie widoczne w chwili, gdy premier İnönü oraz minister Aras zabiegali o przedłużenie okresu obowiązywania „Traktatu o neutralności, pojednaniu i rozwiązaniu sądowym", podpisanego przez ambasadora Davaza oraz Mussoliniego w 1928 roku. Z prawnego punktu widzenia traktat przestał wiązać strony dopiero w 1942 roku[58]. W tamtym czasie antyfaszystowska postawa – wcześniej wspomnianego – ruchu *Kadro* miała wyrażać oficjalną postawę rządu oraz stanowić sprzeciw Turcji wobec imperializmu Włoch[59]. Sedno tureckiej „polityki równowagi" trafnie oddaje powiedzenie İsmeta İnönü: „Prowadzenie polityki wobec mocarstw jest jak dzielenie tego samego łóżka z tygrysem"[60].

Wśród parlamentarzystów Republikańskiej Partii Ludowej oprócz głosów przychylnych pragmatycznej polityce Arasa pojawiały się poglądy zbliżone do tych prezentowanych przez Faliha Rıfkı Ataya[61]. Atay – turecki publicysta pań-

---

55 W. Dobrzycki, *Historia stosunków międzynarodowych 1815–1945*, Warszawa 2008, s. 547.

56 P. Bulut, *1923–1933 Yılları Arasında Türk-İtalyan İlişkileri*, İstanbul 2007, s. 172.

57 M. Gönlübol, C. Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919–1938)*, Ankara 1997, s. 114–115.

58 P. Bulut, *op.cit.*, s. 119.

59 F. Adanır, *Kemalist Authoritarianism and Fascist Trends in Turkey During the Inter-War Period*, [w:] *Fascism Outside Europe: The European Impulse Against Domestic Conditions in the Diffusion of Global Fascism*, red. S. U. Larsen, New York 2001, s. 358.

60 E. Athanassopoulou, *Strategic Relations Between the US and Turkey 1979-2000*, New York 2014, s. XIX.

61 Falih Rıfkı Atay (1894–1971) – dziennikarz, redaktor gazety „Narodowa Suwerenność" [*Hâkimiyet-i Milliye*], od 1934 roku działającej pod nazwą „Naród" [*Ulus*]. Opowiadał się za uproszczeniem i unowocześnieniem języka tureckiego. Autor wielu książek podróżniczych, m.in. z Włoch, Brazylii czy Indii. Jego przemyślenia na temat faszyzmu oraz międzywojennych

stwowy, a prywatnie bliski przyjaciel prezydenta Mustafy Kemala – wychodził z założenia, że działania faszystów w dwudziestoleciu międzywojennym ograniczały się jedynie do ekspansji gospodarczej, albowiem „faszyzm akceptuje postanowienia rzeczywistości"[62]. Tezę motywował brakiem kapitału, który umożliwiłby Włochom podbicie oraz późniejsze finansowe utrzymanie kolonii. Falih Rıfkı – podobnie jak grupa jego przyjaciół partyjnych – częściowo zredefiniował swoje poglądy właśnie w momencie włoskiej inwazji na Abisynię 3 X 1935 roku. Wydarzenie to odbiło się dużym echem w prasie i społeczeństwie tureckim. Numan Menemencioğlu, dyplomata i późniejszy minister spraw zagranicznych (1942–1944), uznał wręcz, że zasięg agresywnych działań Włoch w Rogu Afryki „wygląda nie tyle na lokalny, co europejski. Polityka Turcji musi być bardzo czujna w tej walce o przetrwanie między wielkimi mocarstwami"[63]. Z kolei Mustafa Nermi, dziennikarz gazety „Republika" [*Cumhuriyet*], przekonywał, że „[w]ojna abisyńsko-włoska jest najważniejszym wydarzeniem politycznym naszej epoki"[64]. W dużej mierze opinia publiczna podzielała te poglądy, a oburzenie Turków wzrosło w momencie ujawnienia postanowień tajnego paktu Hoare-Laval, który *de facto* czynił z Abisynii włoską kolonię w Afryce. W tureckiej prasie pakt ten wprost nazwano *rozbiorem Abisynii*[65]. Choć Atay jasno nie potępił prowadzonej ekspansji w basenie Morza Czerwonego, prognozował, że wskutek tej wojny Włochy poniosą więcej strat niż korzyści[66]. Przy czym utwierdzał się w przekonaniu, że demokracja *zabiłaby Włochy*, a faszyzm zapobiegł zniknięciu państwa z mapy świata[67]. Falih Rıfkı pochwalał faszyzm za rewolucyjne metody edukacji i rozwoju, dostrzegał w nich bowiem możliwość rozwiązania części problemów, z którymi borykała się Anatolia. Przywołując słowa z jednego z wieców Mussoliniego: „Zwiedziłem każdy zakątek kraju; wszędzie ludzie prosili mnie o chleb, lecz nigdzie nie widziałem, by proszono mnie o wolność", Atay usprawiedliwiał faszyzm, uważając, że jest on właściwą doktryną dla mię-

Włoszech ukazały się w dwóch książkach „Moskwa-Rzym" [*Moskova-Roma*] oraz „Faszystowski Rzym, kemalistowska Tirana i zaginiona Macedonia" [*Faşist Roma, Kemalist Tiran ve Kaybolmuş Makedonya*]. W 1962 roku Falih Rıfkı złożył rezygnację z członkostwa w CHP. W ten sposób wyraził krytykę wobec przejęcia przez decydentów partyjnych ideologii „na lewo od centrum" [*ortanın solu*].

62 F.R. Atay, *Faşist Roma...*, s. 23.

63 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (później BCA), 30-10-0-0-219-476-5, *Türk dış politikası hakkında genel rapor*, 18/11/1935, s. 1.

64 M. Mermi, *Akdeniz stratejisi. İtalya ile İngiltere'nin giriştikleri büyük güreş*, Cumhuriyet, 4 İkinciteşrin 1935, no. 4122, s. 5.

65 *İngiltere'nin Kırdığı Pot*, Cumhuriyet, 18 Birincikânun 1935, no. 4166, s. 3.

66 F.R. Atay, *Harbtan sonra…*, Ulus, 5 İlkteşrin 1935, s. 1, 2; F.R. Atay, *Sömürge Ticareti*, Ulus, 9 İlkkânun 1935, no. 5163, s. 1, 6.

67 F.R. Atay, *Faşist Roma…*, s. 33, 30.

dzywojennych Włoszech[68]. Atay wypowiadał się również pozytywnie na temat sposobów funkcjonowania włoskiej propagandy, określając ją jako skuteczną. Analizował praktykę faszyzmu z perspektywy jej zalet i wad systemowych. Falih Rıfkı podchodził do faszyzmu w sposób selektywny, wyrażając uznanie wobec włoskiego rozwoju miast, porządku społecznego, patriotyzmu i scentralizowanej władzy, ale odrzucał całościową doktrynę. W jego poglądach przeważał modernizm oraz pragmatyczne ujęcie stosunków międzynarodowych. Wielokrotne podróże, które odbył do Włoch w okresie międzywojnia, wykorzystał z jednej strony jako metodę do bezpośredniej, możliwie jak najbardziej obiektywnej obserwacji faszyzmu oraz jego dokonań, a z drugiej strony do przeprowadzenia analizy opartej na pomiarze siły państwa Mussoliniego. Takie podejście interpretacyjne jest najbardziej prawdopodobne, ówczesne władze tureckie ufały bowiem Falihowi Rıfkıemu na tyle, że wyznaczyły go dwukrotnie – zarówno w 1931, jak i w 1932 roku – na oficjalnego członka delegacji dyplomatycznej, która udała się do Włoch.

Należy mieć świadomość, że to właśnie Falih Rıfkı Atay był jednym z pomysłodawców pragmatyzmu oraz modernizmu, które nadawały kierunek polityce tureckiej w okresie międzywojnia. Do dwóch zmiennych, od których zależne były stosunki międzynarodowe, Atay zaliczył „życie" [*hayat*] oraz „rzeczywistość" [*realite*][69]. Jak przekonywał, „nie jesteśmy ludźmi, którzy bezmyślnie wkuwają teorię na pamięć, lecz jesteśmy ludźmi życia i rzeczywistości"[70]. W pragmatyzmie i modernizmie, których zwolennikami byli również Mustafa Kemal Atatürk oraz İsmet İnönü, współpraca międzynarodowa była rozumiana jako dynamiczny proces, w którym środki i cele ewoluują wzajemnie. Można więc rzec, że modernizm –uznawany za symbol zerwania z przeszłością – w dwudziestoleciu międzywojennym stanowił odpowiedź na dokonujące się społeczne oraz intelektualne przemiany na całym świecie. Radykalny wymiar postulatów modernizmu, w których zawierał się „efekt szoku" i „nagłe zerwanie", był ograniczany pragmatycznym spojrzeniem na politykę[71]. Pragmatyzm, w przeciwieństwie do modernizmu, przyjmował szersze spojrzenie na zmianę społeczną, a co ważne przedmiotem jego zainteresowań był nie tylko wspomniany „efekt szoku", ale i to, co go poprzedzało i po nim następowało. Postulaty modernizmu oraz pragmatyzmu determinowały politykę Turcji w latach 20. i 30. XX wieku. Atay nadawał kemalizmowi wartość międzynarodową. Definiował on bowiem kema-

[68] F.R. Atay, *Bir Nutuk*, Hakimiyet-i Milliye, 14 Teşrinievvel 1928, no. 3610, s. 1. F.R. Atay, *Tü¨ rk Gü¨ zidesi*, Hakimiyet-i Milliye, 15 Teşrinievvel 1928, no. 3611, s. 1.

[69] F.R. Atay, *Moskova-Roma*, Ankara 1932, s. 19.

[70] *Ibidem*.

[71] L. Schoenbach, *Pragmatic Modernism*, s. 4, 7.

lizm jako „metodę, filozofię i przykład wyzwolenia dla kolonii oraz półkolonii". Zdaniem Ataya kemalizm „przejdzie do historii jako służba na rzecz uciśnionej ludzkości"[72]. Na podstawie tego utopijnego i jakże odważnego stwierdzenia można by rzec, że model turecki w pierwotnym i teoretycznym ujęciu był pomyślany jako odśrodkowy czynnik dekolonizacyjny oraz impuls do narodzin – powstałych znacznie później, bo dopiero na początku lat 80. XX wieku – studiów postkolonialnych. Rzeczywiście, myśl kemalistowska spotkała się z ogólnoświatowym zainteresowaniem, zwłaszcza w państwach, których terytoria niegdyś znajdowały się w granicach Imperium Osmańskiego[73].

Miejsce faszyzmu w raportach partyjnych Recepa Pekera (1931–1936)

Jedną z niewielu osób, które podzielały zdanie Faliha Rıfkıego Ataya na temat wdrożenia pewnych elementów faszystowskiego modelu rozwoju w Turcji, był sekretarz partii rządzącej – Recep Peker. W strukturach Republikańskiej Partii Ludowej, pozostającej u władzy w latach 1923–1950, Recep Bej miał opinię polityka o skłonnościach silnie autorytarnych, co dodatkowo potwierdza fakt, że był zaliczany do liderów radykalnego skrzydła partii, które stało w opozycji do bardziej liberalnej frakcji spajającej polityków przychylnych wizji İsmeta İnönü. W partii Peker mógł liczyć na poparcie Reşita Galipa, ministra edukacji (1932–1933), oraz Ahmeta Hamdiego Başara, korporacjonisty i założyciela Stowarzyszenia Kupców Stambułu [*İstanbul Tüccar Derneği*]. Galip w czasie krótkiej działalności w resorcie nauki doprowadził do zniesienia autonomii Uniwersytetu Stambulskiego jako „ostatniej liberalnej instytucji w kraju"[74]. W latach 1931–1936, a więc gdy Peker sprawował funkcję sekretarza partyjnego, na wiecach przywiązywano szczególną wagę do kwestii wyższości idei, to na nich bowiem opierano jedno ze sztandarowych haseł kemalizmu – rewolucjonizm [*Devrimcilik*], zwany reformizmem [*İnkılapçılık*]. Na cały okres jednopartyjny w Republice Turcji używanie środków propagandy i cenzury do celów państwowych osiągnęło apogeum właśnie w czasie, gdy funkcję sekretarza partii sprawował Peker. Prasę oraz kino wykorzystywano wówczas jako narzędzie do cenzurowania wybranych treści oraz propagowania oficjalnej polityki państwowej. Stąd nawet jeśli rząd wyrażał zgodę na wyświetlanie filmów produkcji *Istituto Luce* w Turcji, projek-

[72] F.R. Atay, *Moskova-Roma…*, s. 20.

[73] N. Clayer, F. Giomi, E. Szurek, *op.cit.*, s. 24.

[74] F. Adanır, *Kemalist Authoritarianism and Fascist Trends in Turkey…*, s. 341, 345. Reforma – wówczas jedynej – uczelni wyższej z 1933 roku poskutkowała zwolnieniem 2/3 z 150 pracowników dydaktycznych. Por. E.J. Zürcher, *Turcja. Od sułtanatu do współczesności*, przeł. A. Gąsior-Niemiec, Kraków 2013, s. 181.

cje mogły odbywać się wyłącznie w placówkach dyplomatycznych Włoch lub w wynajętych salach kinowych bez udziału obywateli tureckich[75]. Na początku lat 40. XX wieku socjolog Niyazi Berkes pisał, że środki wykorzystywane przez Recepa Pekera przekształciły się w „propagandę propagandy"[76].

W niniejszych rozważaniach na szczególną uwagę zasługują oryginalne wspomnienia Hasana Rızy Soyaka, prywatnego sekretarza Mustafy Kemala, który sprawował tę funkcję począwszy od 1934 roku aż do momentu śmierci Atatürka 10 XI 1938 roku. Wspomnienia Soyaka są jedynymi zachowanymi świadectwami z tamtego okresu, w których mowa o poglądach faszystowskich Recepa Pekera, stąd trudno stwierdzić ich prawdziwość lub podważyć je. Przy czym zarówno program partyjny z 1935 roku, jak i wstępne szkice opracowane przez Pekera, na podstawie których Soyak przedstawia jego zainteresowanie faszyzmem, nie zachowały się do dzisiaj. Wynika to z faktu, że po wygraniu wyborów parlamentarnych przez opozycyjną Partię Demokratyczną [*Demokrat Parti*] Adnana Menderesa[77] oraz po śmierci Pekera w 1950 roku, jego żona Süada z powodu obaw politycznych miała spalić wszystkie dokumenty w basenie przy rodzinnym domu w Keçiören, północnej dzielnicy Ankary[78].

Hasan Rıza Soyak we „Wspomnieniach o Atatürku" [*Atatürk'ten Hatıralar*] formułuje szereg zarzutów pod adresem sekretarza Recepa Pekera, który w czasie pobytu w Rzymie oraz Wenecji, kolejno w 1932 roku i 1935 roku, miał przygotować projekty programowe Republikańskiej Partii Ludowej na wzór partii faszystowskich Włoch[79]. Soyak pisze o tym w następujący sposób: „[Peker – przyp. aut.] z okazji zbliżającego się zjazdu partyjnego, przygotował na mocy nowego rozporządzenia obszerny i bardzo szczegółowy program. Przyjęty i podpisany przez premiera İsmeta İnönü, został mi przekazany do przedstawienia Atatürkowi. [...] Następnego ranka zapytałem osoby na służbie czy [Atatürk – przyp. aut.] wstał. Odpowiedzieli, że wcale się nie położył i aż do rana był zajęty w bibliotece [...]. Można było wyczuć w nim atmosferę zdenerwowania. Kiedy mnie zobaczył, zapytał jakby karcąco: «Kim są ci tyrani, kto na nich zagłosuje?» [...]. Mówię o członkach Rady Najwyższej, którzy będą samodzielnie rządzić pań-

[75] B.C. Bayc ifci, *Gifting books, bribing elites, reaching the masses: Italian fascist propaganda in Turkey, 1923–38*, "Middle Eastern Studies" 23 October 2024, s. 5.

[76] N. Berkes, *Propaganda Nedir?*, Ankara 1942, s. 3.

[77] Adnan Menderes (1899–1961) – premier Republiki Turcji (1950–1960), jeden z założycieli, a następnie przewodniczący Partii Demokratycznej. Przeszedł do historii jako pierwszy i jedyny premier turecki, który został stracony wskutek puczu wojskowego z 27 V 1960 roku. Był zwolennikiem prozachodniej polityki państwa, wprowadził półliberalny system gospodarczy, w retoryce politycznej odwoływał się do wartości islamskich.

[78] L. İldan, *Recep Peker'in Siyasal Sosyal ve Ekonomik Görüşleri*, Ankara 1989, s. 50.

[79] H.R. Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, cilt I, İstanbul 1973, s. 57–60.

stwem. [...] Co to za błędne myślenie, co to za mentalność? Wygląda na to, że cel, który chcemy osiągnąć, nie jest jeszcze ani trochę zrozumiały nawet dla naszych najbliższych przyjaciół. [...] Jednym słowem i w całym tego słowa znaczeniu to faszyzm!"[80].

Ze wspomnień Soyaka jasno wynika, że Recep Peker w przygotowanym raporcie opowiadał się za utworzeniem Rady faszystowskiej w państwie tureckim. Tę arbitralną instytucję określił roboczo mianem Rady Najwyższej. Miała ona składać się z odgórnie ustalonej, choć bliżej niedookreślonej, liczby członków, którzy posiadaliby nieograniczone trójpodziałem władzy uprawnienia. Rada miała funkcjonować „nad i niezależnie" od Wielkiego Zgromadzenia Narodowego Republiki Turcji, co spotkało się ze stanowczym sprzeciwem prezydenta[81]. Wyrażony brak aprobaty wobec powstania Rady jest jak najbardziej zrozumiały, albowiem jej uprawnienia wiązały się z odebraniem kompetencji, jakimi dysponował ówczesny jednoizbowy parlament w Ankarze. Co więcej, Peker na kongresie partyjnym w 1935 roku, postulował powołanie organizacji młodzieżowej w Turcji, wzorowanej na tych faszystowskich, działających za aprobatą Mussoliniego[82]. Wspomnienia Hasana Rızy, spisane w formie pamiętnika, uchodzą za poznawczo wartościowe, jednakże nie należy zapominać, że był on postacią biorącą udział w zmaganiach politycznych tamtego okresu, a jego poglądy różniły się od tych prezentowanych przez İnönü bądź Pekera w strukturach partyjnych[83]. Soyak przywołując wydarzenia z okresu międzywojnia mógł niezamierzenie pominąć pewne elementy, gdyż wspomnienia zostały przez niego przelane na papier dopiero w latach 60. XX wieku. Soyak pisał więc z dość odległej perspektywy czasowej.

Soyak zarzucił również premierowi İnönü przychylność wobec faszyzmu, ponieważ zatwierdził on raport Pekera. W rzeczywistości premier podpisał dokument, nie zapoznając się z jego treścią. Atatürk miał wówczas powiedzieć

---

[80] *Ibidem*, s. 61–62.

[81] *Ibidem*, s. 62.

[82] M. Turan, *Bir Tarih Anlatısının Dönüşümü: Recep Peker'in Raporları*, "Toplumsal Tarih" 2021, sayı 326, s. 51–52. Źródła archiwalne i prasa nie dostarczają jednoznacznych informacji o tym, jakimi młodzieżowymi organizacjami faszystowskimi interesował się Recep Peker.

[83] Jedną ze spornych kwestii politycznych był wątpliwy „ustny testament" Mustafy Kemala, w którym miał rzekomo wyznać Soyakowi, że na swojego następcę mianuje Fevziego Çakmaka, a nie İsmeta İnönü. H.R. Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, cilt II, İstanbul 1973, s. 758–759. Fevzi Çakmak (1876–1950) – marszałek Republiki Turcji, szef Sztabu Generalnego Tureckich Sił Zbrojnych. Po śmierci Atatürka oświadczył, że popiera kandydaturę İsmeta İnönü na drugiego prezydenta Republiki. Dla porównania turecki pisarz i dziennikarz Ahmet Emin Yalman twierdził, że Mustafa Kemal miał wybrać na swojego następcę ministra spraw wewnętrznych Şükrü Kayę. Szerzej zob. A.E. Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 1922–1971*, cilt II, İstanbul 1997, s. 1081.

do swojego sekretarza: „Sądzisz, że İsmet Pasza podpisał dokumenty po ich przeczytaniu? [...] Nie, nie, na pewno tego nie przeczytał. [...] Nie może być inaczej. [...] A teraz znajdź İsmeta Paszę i Recepa Beja. Przekaż im, że proszę, aby natychmiast tu przyszli"[84]. Jak wskazuje Hasan Rıza, z uwagi na to, że spotkanie prezydenta z premierem oraz sekretarzem partii rządzącej odbyło się za zamkniętymi drzwiami, nie poznał on szczegółów rozmowy. Niemniej jednak precyzuje, że do kilkugodzinnego spotkania doszło w bibliotece Pałacu Prezydenckiego Çankaya Köşkü. Po tym jak Bejowie opuścili rezydencję, Mustafa Kemal miał powiedzieć Soyakowi: „Sytuacja okazała się taka, jak przewidziałem. İsmet Pasza podpisał ten nonsens, będący dziełem Recepa, bez czytania"[85]. Taka wersja wydaje się najbliższa prawdzie, gdyż z przeprowadzonej analizy źródłowej oraz kwerendy archiwalnej jednoznacznie wynika, że premier İnönü był przeciwny zapożyczaniu idei faszystowskich, a wypowiedziane w czasie dwukrotnej wizyty dyplomatycznej do Włoch przychylne słowa na temat doktryny traktował jako wyraz grzecznościowy, zwłaszcza że przed zagranicznymi wyjazdami dyplomatów tureckich dochodziło do każdorazowych spotkań z prezydentem na temat obowiązującego ich protokołu dyplomatycznego[86]. W czasie wizyty we Włoszech w dniach 24–30 V 1932 roku jednym z reprezentantów tureckiego rządu był Recep Bej, który spotkał się wówczas z sekretarzem generalnym Narodowej Partii Faszystowskiej – Achillem Starace[87], co mogło mieć niebagatelny wpływ na przygotowane przez niego projekty partyjne.

Wśród tureckiej delegacji składającej oficjalną wizytę we Włoszech znalazł się również Yunus Nadi Abalıoğlu, parlamentarzysta CHP, założyciel i właściciel gazety „Cumhuriyet". W Rzymie spotkał się on z Gaetanem Polverelli, szefem biura prasowego rządu Mussoliniego. Abalıoğlu zabiegał o wsparcie finansowe jego działalności wydawniczej przez faszystów, a nawet zaproponował Polverelliemu założenie nowego czasopisma w Turcji, którego Włosi byliby akcjonariuszami[88]. W kontekście późniejszych starań w październiku 1932 roku Yunus Nadi zwrócił się do ambasadora Republiki Turcji w Rzymie, Vasıfa Çınara z prośbą o zorganizowanie spotkania z Benito Mussolinim. Do spotkania nigdy nie doszło, a projekt Abalıoğlu nie otrzymał dofinansowania. Warto jednak zauważyć, że Abalıoğlu interesował się praktyką faszyzmu od czasu „marszu na Rzym", gdyż już w 1924 roku, a więc w roku założenia „Cumhuriyet", wystąpił z zapytaniem

---

84 H.R. Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, cilt I, s. 63.

85 *Ibidem*.

86 Ö. Şahingiray, *Atatürk'ün Nöbet Defteri 1931-1938*, Ankara 1955, s. 55.

87 *Türkiye ile İtalya arasında. Mali ve iktisadi bir mesai iştiraki*, Vakit, 30 Mayıs 1932, no. 5167, s. 1, 5.

88 B.C. Bayc ifci, *op.cit.*, s. 7.

o możliwość przeprowadzenia wywiadu z Mussolinim na wyłączność dla jego gazety[89]. Jest to o tyle ciekawe, że Yunus Nadi otrzymał wówczas również środki od prezydenta Turcji, który przekazał mu równowartość blisko pięciu tysięcy dolarów, z zamiarem wsparcia funkcjonowania jego gazety[90].

Profaszystowską postawę Yunusa Nadiego można było szczególnie dostrzec w czasie wojny domowej w Hiszpanii (1936–1939), gdy włoskie okręty podwodne storpedowały hiszpańskie statki handlowe zaopatrujące siły republikańskie. Kiedy kolejno 15 i 18 VIII 1937 roku Włochy zatopiły hiszpańskie statki *Ciudad de Cádiz* oraz *Armuro* u wybrzeży tureckiej wyspy Bozcaada na Morzu Egejskim, Yunus Nadi na łamach swojej gazety nie obarczył odpowiedzialnością faszystów, lecz obwinił Związek Radziecki. Wywołało to oburzenie w Moskwie, gdzie radziecki dziennik „Prawda" w artykule pt. „Komu tak naprawdę służy Yunus Nadi?" [*Yunus Nadi hakikatta kime hizmet ediyor?*] zarzucił mu brak rzetelności dziennikarskiej oraz ewidentną sympatię wobec Włoch Mussoliniego[91]. Pomimo bliskich kontaktów z prezydentem jednostkowe poglądy Yunusa Nadiego Abalıoğlu nie wpłynęły na kształt dotychczasowej polityki zagranicznej Turcji. Wskutek decyzji podjętej przez Mustafę Kemala Republika Turcji dołączyła do międzynarodowego patrolu utworzonego na konferencji w Nyon – zwołanej w dniach 10–14 IX 1937 roku z inicjatywy Wielkiej Brytanii oraz Francji – w celu przeciwdziałania atakom pirackich okrętów podwodnych.

Na IV Wielkim Kongresie Republikańskiej Partii Ludowej w dniach 9–16 V 1935 roku poglądy Recepa Pekera przybrały skrajną wizję autorytaryzmu. Peker, który był jednym z pomysłodawców kongresu, doprowadził wówczas do oficjalnego przyjęcia zasady, zgodnie z którą „Republika Turcji jest państwem jednej partii"[92], „Państwo i partia były prawie z sobą tożsame"[93]. Decyzja ta umożliwiła CHP konsolidację władzy oraz zdominowanie tureckiej sceny politycznej aż do 1946 roku. Peker, jako zwolennik etatystycznego korporacjonizmu, podziwiał faszystowską mobilizację mas oraz ich postępy w produkcji przemysłowej, zwłaszcza w przemyśle zbrojeniowym. Mustafa Kemal negatywnie odniósł się do programu Pekera, w którym ten opowiadał się za umocnieniem organizacji

[89] *Ibidem*, s. 7.

[90] Millî Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi (później MSB), 110-9-1-11-37-0-87, *Cumhuriyet Gazetesi tesinine yardım amacıyla Yunus Nadi'nin, Gazi Mustafa Kemal Paşa'dan on bin lira aldığı*, 15/08/1924, s. 2.

[91] Türk Diplomatik Arşivi (później TDA), 571-34936-138079-2, "*Yunus Nadi hakikatta kime hizmet ediyor?" başlıklı yazı*, 01/10/1937, s. 1–4.

[92] M. Goloğlu, *Tek Partili Cumhuriyet. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II (1931–1938)*, İstanbul 2021, s. 189.

[93] E.J. Zürcher, *Turcja...*, s. 177.

partyjnej CHP i ideologii w sposób upodabniający ją do faszyzmu[94]. Stanowisko Pekera stało się głównym powodem, dla którego Atatürk zabiegał o jego rezygnację z decyzyjnych struktur partii. Jak słusznie zauważył İlker Aytürk, w systemie jednopartyjnym rola skutecznego lidera przypomina umiejętności żonglera. „Podobnie jak żongler potrafi podrzucać dużą liczbę piłek w powietrze i obracać je, nie upuszczając żadnej, lider musi znaleźć sposoby na zadowolenie rywalizujących frakcji, zapobiegając przekształceniu rywalizacji w konflikt oraz wykluczeniu którejkolwiek frakcji z partii"[95]. Atatürk pośredniczył między obiema frakcjami CHP i – jak to nazwał Falih Rıfkı Atay – okazjonalnie doprowadzał do „wietrzenia parlamentu" [*Meclisi havalandırma*][96]. Prezydent Turcji motywował rezygnację Recepa Pekera z funkcji sekretarza CHP chęcią zachowania stabilności wewnątrzpartyjnej oraz uniknięcia dysproporcji między radykalnym a liberalnym skrzydłem partii.

Niedługo po zakończonym kongresie partyjnym Peker ponownie udał się na trzy miesiące do Włoch, a dokładniej do Wenecji. O wyjeździe poinformowały najważniejsze gazety tureckie dnia 28 VI 1935 roku[97]. Podróż Pekera miała wynikać wyłącznie z kwestii zdrowotnych i problemu nadwagi, z którym się zmagał. Nie wiadomo, czy Peker podczas pobytu za granicą odbył spotkania z członkami partii Mussoliniego. Niemniej jednak jeszcze w dniu powrotu (25 IX) z Włoch, spotkał się on z Atatürkiem[98]. Nieznany jest ani cel, ani przedmiot odbytej przez nich rozmowy. Nie należy zapominać, że w czasie trzymiesięcznej nieobecności Recepa Pekera w Turcji sprawował on nadal obowiązki sekretarza partyjnego. Co więcej, dzień przed zdymisjonowaniem Peker ponownie został zaproszony przez prezydenta na kolację do rezydencji Çankaya[99]. Zdaje się, że celem kolejnego spotkania było poinformowanie o zawieszeniu go w pełnieniu dotychczasowej funkcji, zwłaszcza że na wspomnianej kolacji obecny był także jego następca – Şükrü Kaya, który dzień później objął po Pekerze stanowisko sekretarza partii i łączył je z funkcją ministra spraw wewnętrznych (1927–1938). Niemożliwe jest jednoznaczne stwierdzenie, czy dymisja Pekera wynikała wyłącznie z jego poglądów profaszystowskich i kontrowersyjnego programu partyjnego, natomiast

[94] İ. Aytürk, *Post-Post-Kemalism, One More Time: Criticisms, Responses, Reflections*, "European Journal of Turkish Studies" 2022, przeł. N. Cohen, A. Şenses, vol. 35, s. 5.

[95] *Ibidem*, s. 6.

[96] F.R. Atay, *Çankaya*, İstanbul 2022, s. 533.

[97] *Bay Recep Peker yola çıktı*, Kurun, 28 Haziran 1935, no, 6274, s. 1; *B. R. Peker gitti*, Ulus, 28 Haziran 1935, no. 4999, s. 1; *Recep Peker dün İtalya'ya gitti*, Cumhuriyet, 28 Haziran 1935, no. 3993, s. 1.

[98] Ö. Şahingiray, *op.cit.*, s. 425.

[99] *Ibidem*, s. 506–507.

nie ulega wątpliwości, że Şükrü Kaya w przeciwieństwie do Recepa Beja należał do umiarkowanego skrzydła partii rządowej i za jedyny słuszny model rozwoju Turcji uznawał kemalizm. Według Ahmada dymisja Pekera ze stanowiska sekretarza partii rządzącej 14 VI 1936 roku była dużym sukcesem w mniemaniu liberalnej frakcji CHP[100]. Dzień później Recep Peker przedstawił opinii publicznej stosunkowo krótkie i wyważone w słowach, oświadczenie. „Nasz Wielki Wódz Atatürk, który we wszystkim postępuje najsłuszniej i najlepiej, zdjął ze mnie obowiązek pełnienia funkcji Sekretarza Generalnego Partii. Bez względu na formę zadania, jakie mi powierzono, jest dla mnie wielkim zaszczytem pozostać wiernym dziełu kemalizmu aż do ostatniego tchnienia. Uwierzcie, że dłoń, którą do was wyciągam w chwili rozstania, jest wypełniona ciepłem głębokich uczuć miłości i szacunku, które żywię w sercu do moich kolegów z pracy"[101]. Zadowolenie liberałów CHP wynikało z przekonania, że następca Pekera, a więc Şükrü Kaya, był „jednym z nich" i w przyszłości dokona starań na rzecz ochrony ich wizji polityki. Z perspektywy pięciu ostatnich lat (1931–1936) działania Recepa powodowały wśród frakcji liberalnej uzasadnione obawy o chęć przesunięcia w państwie granic pragmatyzmu oraz modernizmu, którego byli zwolennikami.

Zainteresowanie praktyką włoskiego faszyzmu w Turcji zaniepokoiło Wielką Brytanię, która obawiała się zmian ideologicznych w państwach trzecich. Wpisywało się to w szerszą strategię mającą na celu utrzymanie globalnej stabilności i ochronę brytyjskich interesów na Bliskim Wschodzie[102]. Mustafa Kemal – niejako robiąc ukłon w stronę zachodniego imperium – zdymisjonował Pekera, aby położyć kres spekulacjom na temat profaszystowskich poglądów tureckich decydentów politycznych. Ma to swoje logiczne uzasadnienie, w tym samym roku, w którym Recep Peker opuścił kadrę kierowniczą partii, doszło bowiem do podpisania konwencji z Montreux, regulującej kwestie otwartości przepływu przez tureckie cieśniny i zezwalającej na ich remilitaryzację. Republika Turcji, od momentu uzyskania niepodległości, po raz pierwszy w Montreux w 1936 roku została uznana przez mocarstwa zachodnie za równego i pełnoprawnego uczestnika obrad[103]. Rok później Turcja na dyplomatycznej konferencji w Nyon potępiła piractwo włoskie podczas wojny domowej w Hiszpanii oraz udzieliła pozwolenia statkom brytyjskim i francuskim na korzystanie z baz tureckich

[100] F. Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, przeł. Y. Alogan, İstanbul 1994, s. 94.

[101] BCA, 490-1-0-0-3-12-49, *Recep Peker'in CHP Genel Sekreterliğinden ayrılması*, 15/06/1936, s. 1.

[102] Szerzej zob. P. Corthorn, *In the Shadows of the Dictators: The British Left in the 1930s*, London/New York 2006.

[103] F. Ahmad, *Bir kimlik…*, İstanbul 2022, s. 95.

na Morzu Śródziemnym w celu zapobieżenia ewentualnej agresji Włoch[104]. Stanowcza postawa prezydenta Turcji w kwestii jednoznacznego opowiedzenia się za zasadą bezpieczeństwa zbiorowego spotkała się z bardziej wyważonym stanowiskiem premiera, który podchodził do tego tematu bardziej pragmatycznie, obawiając się ewentualnej wojny z Włochami. Obawy İnönü były w pełni uzasadnione, ponieważ od 1934 roku turecko-włoskie stosunki dyplomatyczne uległy znacznemu pogorszeniu pod wpływem polityki kolonialnej Włoch oraz ich roszczeń terytorialnych wobec wysp na Morzu Egejskim. Powściągliwość İsmeta İnönü wobec postanowień konferencji w Nyon oraz rozbieżność interesów politycznych między nim a prezydentem były jednymi z kilku czynników, które doprowadziły do jego rezygnacji ze stanowiska premiera. Probrytyjska postawa Atatürka w Nyon oraz odsunięcie od władzy rok wcześniej także Pekera, który – cytując Ahmada – nadał tureckiemu reżimowi *faszystowski kolor*, przypieczętowało przyjaźń z Wielką Brytanią[105]. Wyrazem tego był chociażby przyjazd króla Edwarda VIII do Stambułu[106].

Warto również spojrzeć na to zagadnienie pod kątem kwestii instytucjonalizacji w strukturach CHP, była ona bowiem nad wyraz słaba w okresie jednopartyjnym[107]. „Partia [CHP] nigdy nie wypracowała swojej własnej, niezależnej «osobowości» ideologicznej"[108]. Przyczyn takiego stanu rzeczy należy doszukiwać się po pierwsze w niskim poziomie skonfliktowania ówczesnych elit politycznych Turcji, a po drugie w silnym autorytecie Mustafy Kemala. Skłania to do myślenia, że Recep Peker w trakcie swojej kadencji dążył do wyznaczenia solidnych ram instytucjonalnych w partii. Peker opowiadał się bowiem za zwiększeniem zakresu niezależności CHP oraz za przekształceniem kemalizmu w ideologię. Pewne jest, że był on zwolennikiem silnego autorytaryzmu zdominowanego przez rządy jednej partii. Postrzegał faszyzm jako ideologię, z której poprzez adaptację włoskich rozwiązań – takich jak korporacjonizm, centralizacja władzy, mobilizacja mas czy kontrola nad działalnością wydawniczą – można było usprawnić turecki system partyjny. Działania Pekera były odbiciem przekonań radykalnych nacjonalistów z Ankary, którzy śledzili ówczesne poczynania włoskiego ruchu faszystowskiego. Należy bowiem mieć świadomość, że od momentu

[104] U.U. Tosun, *Akdeniz'in Güvenliği İçin Kararlı Bir Adım: Nyon Konferansı (1937)*, "Turcology Research" 2022, sayı 75, s. 554–555.

[105] F. Ahmad, *Bir kimlik…*, s. 95.

[106] *Edward is welcomed by turkish warships…*, The New York Times, 4 September 1936, vol. CCLXV, no. 28763, s. 21.

[107] B. Esen, *Nation-Building, Party-Strength, and Regime Consolidation: Kemalism in Comparative Perspective*, "Turkish Studies" 2014, vol. 15, no. 4, s. 600–620.

[108] E. J. Zürcher, *Turcja…*, s. 177.

przeniesienia stolicy do Ankary 13 X 1923 roku[109], to właśnie tam dochodziło do kształtowania się nowych zasad doktrynalnych. W rzeczywistości dymisja Pekera nie zapobiegła rozpowszechnianiu się praktyki faszyzmu w Turcji. Już 9 III 1937 roku rozpoczęto nadawanie w języku tureckim audycji informacyjno-kulturalno-muzycznych Radia Bari, które funkcjonowało pod bezpośrednim nadzorem EIAR, publicznego nadawcy faszystowskich Włoch. Rząd kemalistowski, zaniepokojony zainteresowaniem audycjami Radia Bari w przestrzeni publicznej, zwłaszcza w kawiarniach, zarządził policyjne rewizje w mieszkaniach obywateli podejrzanych o współpracę z EIAR[110]. W grudniu 1937 roku na ulicach Ankary rozdawano przechodniom broszurę „Faszyzm i list otwarty do obywateli", której rozprowadzanie zakazano na mocy decyzji prezydenta z uwagi na jej „szkodliwe treści"[111].

Rząd Turcji republikańskiej obawiał się nie tylko propagandy faszystowskiej oraz jej założeń ideologicznych, ale przede wszystkim imperialnej polityki Benito Mussoliniego. Przyznał to sam premier İsmet İnönü, który w liście zaadresowanym do ministra Arasa podkreślał, że antagonizowanie Włoch na arenie międzynarodowej może doprowadzić do wojny, która „nie leży ani w naszej wyobraźni ani w naszym interesie"[112]. Ponadto Ruşen Eşref Ünaydın[113] twierdził, że nowi dyplomaci tureccy po odebraniu nominacji konsularnych w latach 30., otrzymali wytyczne ministerialne, które wyczuliły ich na publiczne przejawianie sympatii względem faszyzmu[114]. Pragmatyzm, wyrażający wahania w polityce

[109] W czasie wojny narodowo-wyzwoleńczej parlamentarzyści rozważali możliwość ogłoszenia Kayseri – miasta położonego 350 km na południowy wschód od Ankary – nową stolicą Turcji. Decyzja ta była motywowana względami bezpieczeństwa, biorąc pod uwagę postępy wojsk greckich na froncie. Atutem Kayseri było jego położenie w dolinie u stóp wygasłego wulkanu, Góry Erciyes. Dodatkowo deputowani zwracali uwagę na wysokie koszty życia w Ankarze oraz trudności w znalezieniu mieszkań do wynajęcia. Szerzej zob. T. İleri, *Lozan Konferansı Öncesinde TBMM'nin Ankara Dışına Taşınmasına İlişkin Meclis'te Yapılan Tartışmalar*, "Atatürk Yolu Dergisi" 2021, sayı 69, s. 328–342.

[110] BCA, 30-10-0-0, 239-611-15, *İtalyan Radyosu'nun Türkçe yayınları*, 8/06/1939, s. 1–2.

[111] BCA, 30-18-1-2-81-102-8, *Ankara'da basılan Faşizm ve Yurttaşlara Açık Mektup adlı broşörün satışının yasaklanması*, 22/12/1937, s. 1. W 1942 r. wszczęto kolejne dochodzenie związane z propagowaniem faszystowskich treści na terenie Turcji. BCA, 30-10-0-0-209-426-9, *Fethi Kurt tarafından yazılan 1339 Harbinin Hedefleri adılı kitabında faşizm propagandası yaptığı için hakkında yapılan soruşturmanın hızlandırılması*, 05/08/1942, s. 1–2.

[112] İ. İnönü, *İsmet İnönü: Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler*, 1933–1938, Ankara 2003, s. 331.

[113] Ruşen Eşref Ünaydın (1892–1959) – sekretarz generalny Stowarzyszenia Języka Tureckiego [*Türk Dil Kurumu*], współzałożyciel klubu sportowego Galatasaray, poseł Republikańskiej Partii Ludowej, pełnił funkcję prywatnego sekretarza Mustafy Kemala Atatürka w 1933 roku, turecki dyplomata w Tiranie, Atenach, Rzymie i Londynie.

[114] İ. Ortaylı, *op.cit.*, s. 405.

zagranicznej Turcji, miał za elementarne zadanie stawić czoło widmu konfliktu o zasięgu międzynarodowym. Jeszcze w czasie polityki appeasementu, a dokładniej po włoskiej okupacji Albanii, Şükrü Saracoğlu, minister spraw zagranicznych Turcji (1938–1942) i późniejszy premier (1942–1946), stwierdził, że „okres słów już się skończył"[115]. O nowym układzie sił i nieuchronności powstania nowego ładu międzynarodowego pisał również Yakup Kadri Karaosmanoğlu, ambasador Turcji w Albanii (1934–1936), w literaturze wspomnieniowej pt. „Przymusowy dyplomata" [*Zoraki Diplomat*]. Poznany przez niego w czasie pełnienia służby dyplomatycznej na Bałkanach pewien albański parlamentarzysta miał mu powiedzieć: „[...] wszyscy jesteśmy pod rozkazami «producentów makaronu»"[116]. Szczególnie ważną kwestią dla tureckiej dyplomacji było zagwarantowanie stabilności i bezpieczeństwa na Bałkanach. Jeszcze w czerwcu 1937 roku premier İnönü oraz minister Aras odwiedzili państwa bałkańskie z zamiarem podtrzymania –zawartego trzy lata wcześniej z Grecją, Jugosławią oraz z Rumunią – żywotności Paktu Bałkańskiego, co zakończyło się fiaskiem. W tej sytuacji w dniach 17–20 VIII 1937 roku przy granicy z Grecją i Bułgarią przeprowadzono tzw. manewry trackie [*Trakya Manevraları*], ćwiczenia terenowe dla około 200 tysięcy żołnierzy Tureckich Sił Zbrojnych. Turcja podjęła także wysiłki dyplomatyczne na rzecz zabezpieczenia swoich granic na wschodzie i południu kraju. Umożliwiło to zawarcie paktu o nieagresji [*Sadabat Paktı*] z Iranem, Irakiem oraz z Afganistanem. Dodatkowo wskutek przedstawienia – przychylnego Turkom – „Raportu Sandlera" [*Sandler Raporu*] na forum Ligi Narodów oraz podpisania traktatu z Francją, który miał na celu zażegnanie sporów terytorialnych w Syrii i wycofanie wojsk francuskich z tych ziem, Turcja zdołała rozszerzyć granice swojego państwa o prowincję Hatay 29 VI 1939 roku. Utrzymanie *statusu quo* okazało się niemożliwe wraz z włoską inwazją Albanii w kwietniu 1939 roku. Kazus Albanii zaniepokoił turecką dyplomację, prezydent Mustafa Kemal uważał bowiem, że ewentualny atak Włoch na Turcję mógłby nastąpić wyłącznie z frontu albańskiego[117]. Turcja, deklarując bezstronność, podyktowaną chęcią uniknięcia jakichkolwiek walk w Anatolii, starała się podtrzymywać żywe kontakty dyplomatyczne zarówno z aliantami, jak i państwami Osi. Świadczy o tym z jednej strony uczestnictwo premiera İnönü w ceremonii koronacyjnej Jerzego VI w Londynie[118], a z drugiej strony wyznaczenie przez rząd siedmioosobowej

[115] M. Doğar, *The place of Italy in Turkish foreign policy in the 1930s*, "Middle Eastern Studies" 2022, vol. 58, no. 1, s. 60.

[116] Y.K. Karaosmanoğlu, *Zoraki Diplomat*, Ankara 1967, s. 64.

[117] H.R. Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, cilt II, s. 529.

[118] TDA, 534-37353-150044-56, *Başbakan İsmet İnönü`nün Londra seyahati*, 21/09/1936, s. 1; TDA, 534-337353-150044-3, *Türkiye Başbakanı İsmet İnönü'nün Londra'ya hareket etti*, 09/05/1937,

grupy dyplomatów tureckich, w tym Faliha Rıfkıego Ataya oraz Yunusa Nadiego Abalıoğlu, do wzięcia udziału w obchodach z okazji pięćdziesiątych urodzin Führera w Berlinie[119]. Stanowisko rządu było koherentne z przyjętą w latach 30. zasadą „pokój w kraju, pokój na świecie" [*yurtta sulh, cihanda sulh*]. W czasie II wojny światowej Turcja nadal opierała swoją politykę na założeniach pragmatyzmu i modernizmu, ogłaszając neutralność, którą zdołała utrzymać aż do 23 II 1945 roku.

Zakończenie

Pragmatyzm i modernizm – warunkujące spojrzenie międzywojennej Ankary na świat przez pryzmat „życia" oraz „rzeczywistości", by odwołać się do słów Ataya – stanowiły model rozwoju, za którym opowiedziała się również część krajów postkolonialnych zrzeszonych, podczas zimnej wojny, w Ruchu Państw Niezaangażowanych. Myślenie o kemalizmie jako o ruchu skoncentrowanym na modernizacji, dekolonizacji i postrzeganiu polityki zagranicznej przez pryzmat państw Trzeciego Świata stało się szczególnie popularne wśród tureckich lewicowych publicystów związanych z tygodnikiem *Yön* (1961–1967), który wywodził się z wspomnianego czasopisma *Kadro*[120]. Taki punkt widzenia był wynikiem zbiorowej reakcji państw na obserwowane przemiany historyczne, geograficzne, polityczne i społeczne. W polityce wewnętrznej Turcji nie zrezygnowano z tradycyjnych postulatów modernizmu. Modernizm, postulujący radykalizm oraz zerwanie z przeszłością, zakorzenił się w Anatolii jeszcze za rządów Komitetu Jedności i Postępu (1909–1918), kiedy decyzje polityczne zapadały w trzyosobowym gronie *Merkez-i Umumî*. Za prezydentury Mustafy Kemala utrzymano radykalne podejście do zmian, ale oparto je na ustaleniach nauki i badań. W modernistycznym szoku – wywołanym m.in. zmianą alfabetu, zamknięciem bractw religijnych oraz nadaniem kobietom praw wyborczych – rząd upatrywał drogi prowadzącej do wpojenia nowych nawyków w tureckim społeczeństwie. W polityce zagranicznej kemaliści zdecydowanie opowiadali się

s. 1.

[119] BCA, 30-10-0-0-231-559-17, *Almanya Devlet Başkanı Hitler'in 50. doğum yılı törenlerine Türkiye'yi temsilen Ali Fuat Cebesoy, Asım Gündüz, Falih Rıfkı Atay, Yunus Nadi, Pertev Bele, Necmettin Sadak, H. Cahit Yalçın'ın katılacağı*, 18/04/1939, s. 1–2; BCA, 30-10-0-0-86-31-20, *Almanya Devlet Reisi Hitler'in 50. doğum yılı merasimlerine katılacak heyete harcırah ve yevmiye verilmesi*, 11/04/1939, s. 1.

[120] K. Akkoyunlu, *One Hundred Years of Kemalisms*, [w:] *A Companion to Modern Turkey's Centennial: Political, Sociological, Economic and Institutional Transformations since 1923*, red. A. Özerdem. A. Erdi Öztürk, Edinburgh 2023, s. 58.

za pragmatyzmem, który przyczyniłby się do poprawy jakości życia na prowincji i w miastach Anatolii. Jak słusznie pisał Koopman, „w samym sercu ducha pragmatycznego znajduje się wrażliwość meliorystyczna"[121]. Antykolonialny dyskurs oraz „projekt cywilizacyjny" – związany z wdrożeniem systemu wielopartyjnego w Turcji w latach 1924–1931 i stworzeniem tożsamości narodowej widzianej zachodnim okiem – wynikał właśnie z „wrażliwości meliorystycznej", a więc z dążenia kemalistów ku stopniowemu doskonaleniu państwa. W dwudziestoleciu międzywojennym polityka zagraniczna Turcji warunkowała jej politykę wewnętrzną. Fascynacja Zachodem, będąca poniekąd wymysłem elity tureckiej, znalazła swoje odbicie w stolicy. Ankara, reprezentując punkt zerowy państwa bez przeszłości kolonialnej – w przeciwieństwie do Stambułu – zapewniła pustą przestrzeń pod budowę nowego narodu. Prostemu, przyjaznemu tonowi przemówień polityków i prezenterów radiowych towarzyszyły skierowane do społeczeństwa autorytatywne zalecenia, co uwidoczniło sprawnie funkcjonującą propagandę[122]. Przejawem jednostkowego buntu w społeczeństwie tureckim było uciekanie się do innej skrajności, którą często stanowiła, zaimportowana z Włoch, praktyka faszyzmu.

Różnice światopoglądowe w strukturach Republikańskiej Partii Ludowej doprowadziły do wewnętrznego podziału na liberalne i radykalne skrzydło partyjne. Liderem radykalnego skrzydła partii był Recep Peker, który opowiadał się za skrajnym sekularyzmem, etatyzmem, korporacjonizmem oraz za autokracją w Turcji. Stanowczo sprzeciwiał się wprowadzeniu demokracji w Republice Turcji, głosząc hasło „Nie sadzi się drzew pomarańczowych na Górze Zigana" [*Zigana dağının üzerine portakal ağacı dikilmez*][123]. Zdaniem Pekera tak drzewa pomarańczowe nie przetrwałyby w surowym górskim klimacie Trabzonu, jak demokracja nie sprzyjałaby rozwojowi Turcji. Z uwagi na jego ciągłą obecność w sferze publicznej w czasie pełnienia funkcji sekretarza generalnego i posiadany autorytet wśród parlamentarzystów Mete Tunçay określił *explicite* Republikańską Partię Ludową w latach 1931–1936 jako „Partię Recepa Beja" [*Recep Bey'in Partisi*][124]. Dzięki poparciu społecznemu, zwłaszcza nacjonalistów z Ankary, Peker objął stanowisko premiera w 1946 roku. Nie ulega wątpliwości, że radykałowie z CHP wzorowali się na faszyzmie w zakresie ugruntowania kultu jednostki i stworzenia zdyscyplinowanego, zorganizowanego społeczeństwa. Co się tyczy

[121] C. Koopman, *Genealogy as Critique: Foucault and the Problems of Modernity*, Bloomington 2013, s. 244–245.

[122] M. Ahıska, *op.cit.*, s. 18–19, 213.

[123] İ. Aytürk, *op.cit.*, s. 6.

[124] M. Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması 1923–1931*, İstanbul 2015, s. 318.

Faliha Rıfkıego Ataya, uważał on, że rząd powinien skorzystać z włoskich doświadczeń w zakresie modernizacji miast, zdrowia publicznego, industrializacji oraz edukacji młodego społeczeństwa – choć jego celem nie było stworzenie faszystowskiej Turcji. Z kolei przychylność Yunusa Nadiego Abalıoğlu wobec polityki Włoch w dwudziestoleciu międzywojennym wynikała z jego powiązań finansowych z reżimem faszystowskim.

Nadmierne zainteresowanie faszyzmem przez Pekera oraz jego zwolenników stanowiło przedmiot jawnej krytyki ze strony Tevfika Rüştü[125]. Głos decydujący w CHP należał do liberałów, zgromadzonych wokół postaci İsmeta İnönü, Alego Fethiego Okyara, Tevfika Rüştü Arasa, Şükrü Kayi oraz Refika Saydama, którzy byli zwolennikami pragmatyzmu i modernizmu. Ich sprawczość decyzyjna wynikała z tego, że İnönü, Aras, Kaya i Saydam na cały okres piętnastoletniej prezydentury Atatürka – z niewielkimi przerwami – byli jedynymi politykami, którzy zdołali utrzymać monopol na stanowisko premiera, ministra spraw zagranicznych, ministra spraw wewnętrznych i ministra zdrowia. Liberałowie nie postrzegali faszyzmu jako praktyki, której rozwiązania można by zastosować w Turcji. Wraz z pogarszającym się stanem zdrowia prezydenta liberałowie rozpoczęli walkę o przejęcie władzy. W tym procesie Şükrü Kaya i Tevfik Rüştü Aras dążyli do wykluczenia İnönü z życia politycznego. Do tego stopnia, że minister Aras zaoferował İnönü stanowisko ambasadora Republiki Turcji w Stanach Zjednoczonych Ameryki[126]. Określanie kierunków tureckiej polityki przez liberalne skrzydło CHP zaprzecza jednoznacznemu przejmowaniu wartości faszystowskich. Turcja wzorowała jedynie kodeks karny – m.in. wprowadzający ogólny zakaz strajków – na włoskiej ustawie nr 563 z 3 IV 1926 roku. Poczynione przez polityków obserwacje na temat faszyzmu były motywowane chęcią skonkretyzowania postulatów kemalizmu. Należy bowiem mieć świadomość, że konstruowanie myśli kemalistowskiej w dwudziestoleciu międzywojennym było transnarodowym i zbiorowym przedsięwzięciem[127]. Kemalizm nie naruszał stabilności ładu międzynarodowego, lecz dążył do zapewnienia Turcji wyższej pozycji w tym systemie hierarchicznym. Radykalizacja części postulatów kemalizmu wynikała z realiów geopolitycznych i niestabilnej sytuacji w kraju. Rządy jednej partii stanowiły tymczasową metodę, która posłużyła do osiągnięcia zamierzonych postulatów rewolucji. Pomimo autorytarnych początków kemalistom udało się wprowadzić system demokratyczny oraz wielopartyjność

[125] T.R. Aras, *Görüşlerim*, cilt II, İstanbul 1968, s. 2.

[126] M. Turan, *Tek Parti döneminde Türkiye Parlamentosu'nun Süreklilik İlkesi: 10 Kasım 1938 Örneği*, "Tarih ve Günce" 2018, sayı 3, s. 164.

[127] N. Clayer, F. Giomi, E. Szurek, *op.cit.*, s. 7.

w Turcji. Z perspektywy lat İsmet İnönü – w udzielonym wywiadzie z okazji dwudziestej ósmej rocznicy proklamowania Republiki Turcji – stwierdził, że nie widzi, by zasady kemalizmu były zagrożone[128].

Bibliografia

Źródła archiwalne

Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Roma
Documenti Diplomatici Italiani.
Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri, Ankara
Cumhuriyet Halk Partisi,
Kararlar Daire Baskanligi,
Muamelat Genel Müdürlüğü.
Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Ankara
Türk Diplomatik Arşivi.
Türkiye Cumhuriyeti Millî Savunma Bakanlığı Arşivi, Ankara
Askeri Tarih Arşivi
Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi, Ankara
Zabıt Ceridesi.

Literatura wspomnieniowa i autobiografia

Aras T.R., *Görüşlerim*, cilt I, İstanbul 1945.
Aras T.R., *Görüşlerim*, cilt II, İstanbul 1968.
Atay F.R., *Çankaya*, İstanbul 2022.
Atay F.R., *Faşist Roma, Kemalist Tiran ve Kaybolmuş Makedonya*, Ankara 1931.
Atay F.R., *Moskova-Roma*, Ankara 1932.
Aydemir Ş. S., *Tek Adam. Mustafa Kemal (1922–1938)*, cilt III, İstanbul 2007.
İnönü İ., *İsmet İnönü: Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler*, 1933–1938, Ankara 2003.
İpekçi A., *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, İstanbul 1968.
Karaosmanoğlu Y. K., *Zoraki Diplomat*, Ankara 1967.
Soyak H.R., *Atatürk'ten Hatıralar*, cilt I İstanbul 1973.
Soyak H.R., *Atatürk'ten Hatıralar*, cilt II, İstanbul 1973.
Toker M., *Tek Partiden Çok Partiye*, İstanbul 1970.
Topuz H., *Bana Atatürk'ü Anlattılar*, İstanbul 2022.
Yalman A.E., *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 1922–1971*, cilt II, İstanbul 1997.

Prasa codzienna i periodyki

[128] H. Topuz, *Bana Atatürk'ü Anlattılar*, İstanbul 2022, s. 18.

„Cumhuriyet", İstanbul 1929, 1933, 1935.
„Hâkimiyet-i Milliye", Ankara 1928, 1932.
„Kurun", İstanbul 1935.
„La Stampa Della Sera", Torino 1935.
„Milliyet", İstanbul 1935.
„Revista hispano-africana", Madrid 1931.
„Son Posta", İstanbul 1932.
„The New York Times", New York 1936.
„Ulus", Ankara 1935.
„Vakit", İstanbul 1932.

Opracowania

Adanır F., *Kemalist Authoritarianism and Fascist Trends in Turkey During the Inter-War Period*, [w:] *Fascism Outside Europe: The European Impulse Against Domestic Conditions in the Diffusion of Global Fascism*, red. S. Larsen, New York 2001.

Ahıska M., *Occidentalism in Turkey. Questions of Modernity and National Identity in Turkish Radio Broadcasting*, New York 2010.

Ahmad F., *Bir kimlik peşinde Türkiye*, przeł. S. C. Karadeli, İstanbul 2022.

Ahmad F., *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, przeł. Y. Alogan, İstanbul 1994.

Akkoyunlu K., *One Hundred Years of Kemalisms*, [w:] *A Companion to Modern Turkey's Centennial: Political, Sociological, Economic and Institutional Transformations since 1923*, red. A. Özerdem. A. Erdi Öztürk, Edinburgh 2023.

Alaranta T., *Turkey's Transformed State Identity*, [w:] *A Companion to Modern Turkey's Centennial: Political, Sociological, Economic and Institutional Transformations since 1923*, red. A. Özerdem. A. Erdi Öztürk, Edinburgh 2023.

Alkan M. Ö., *Cumhuriyet'in Siyasal Dönemeçleri*, [w:] *Cumhuriyet: Asırlık bir Muhasebe*, red. M.Ö. Alkan, İstanbul 2023.

Alkan M.Ö., *En Doğru Bildiğimizden Kuşkulanmak – 2: Mustafa'dan Kamâl'a Atatürk'ün İsimleri*, "Toplumsal Tarih" 2010, sayı 204.

Athanassopoulou E., *Strategic Relations Between the US and Turkey 1979-2000*, New York 2014.

Aytürk İ., *Post-Post-Kemalism, One More Time: Criticisms, Responses, Reflections*, "European Journal of Turkish Studies" 2022, przeł. N. Cohen, A. Şenses, vol. 35.

Balcı A., *"Paşam, Sizi memnun edecek havadislerim var!": Tevfik Rüştü Aras'ın 1929 Yurt Dışı Ziyaret(ler)i*, "Toplumsal Tarih" 2025, sayı 374.

Bayçifci B.C., *Gifting books, bribing elites, reaching the masses: Italian fascist propaganda in Turkey, 1923–38*, "Middle Eastern Studies" 23 October 2024.

Berkes N., *Propaganda Nedir?*, Ankara 1942.

Bertucelli F., *Lo sguardo turco sull'Italia fascista dalla penna di un editorialista di Stato: Falih Rıfkı Atay*, [w:] *Riflessi e ombre nel Mar Bianco*, red. M. Kappler, Venezia 2024.

Broccato D., *Wizyta dyplomatyczna İsmeta Paszy we Włoszech w dniach 10 i 15 października 1931 roku w świetle tureckich archiwów państwowych oraz zagranicznej prasy*, Kraków 2024 (tekst niepublikowany).

Bulut P., *1923-1933 Yılları Arasında Türk-İtalyan İlişkileri*, İstanbul 2007.

Çelebi M., *Atatürk Dönemi ve sonrasında Türkiye-İtalya İlişkilerini Etkileyen Faktörler*, "Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi" 2015, cilt XXXI, sayı 91.

Çelebi M., *Başvekil İsmet Paşa'nın İtalya Seyahati ve Yankıları*, İzmir 2009.

Clayer N., Giomi F., Szurek E., *Introduction. Transationalizing Kemalism: a Refractive Relationship*, [w:] *Kemalism. Transnational Politics in the Post Ottoman World*, red. N. Clayer, F. Giomi, E. Szurek, London & New York 2018.

Corthorn P., *In the Shadows of the Dictators: The British Left in the 1930s*, London/New York 2006.

Deringil S., *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, İstanbul 1994.

di Casola M. A., *Tra fascismo e kemalismo: per una verifica delle relazioni italo-turche dal 1928 al 1934*, "Il Politico" 1990, vol. 55, no. 4 (156).

Dobrzycki W., *Historia stosunków międzynarodowych 1815-1945*, Warszawa 2008.

Doğar M., *The place of Italy in Turkish foreign policy in the 1930s*, "Middle Eastern Studies" 2022, vol. 58, no. 1.

Esen B., *Nation-Building, Party-Strength, and Regime Consolidation: Kemalism in Comparative Perspective*, "Turkish Studies" 2014, vol. 15, no. 4.

Fidan G., *1938 Çin Kolera Salgınında Türkiye'den Gönderilen Aşılar ve Çin Basınındaki Yansımaları*, "Toplumsal Tarih" 2020, sayı 318.

Fidan G., Maden Kalkan Ç., *Ankara in Chinese Imagination: Turkish Capital and Its Influence on 'Temporary Capital' Chongqing*, "The International History Review" 2024, vol. 46, no. 5.

Gelberg L., *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, t. II, Warszawa 1954.

Göl A., *A Pragmatic Approach to Turkish Foreing Policy (1923-48)*, [w:] *A Companion to Modern Turkey's Centennial: Political, Sociological, Economic and Institutional Transformations since 1923*, red. A. Özerdem. A. Erdi Öztürk, Edinburgh 2023.

Goloğlu M., *Tek Partili Cumhuriyet. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II (1931–1938)*, İstanbul 2021.

Gönlübol M., Sar C., *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919–1938)*, Ankara 1997.

Griffin R., *"Sempre Presente?". The Relevance of the Concept "Fascism" to Understanding Contemporary Socio-Political Realities*, [w:] *Rethinking Fascism*, red. A. di Michele, F. Focardi, Berlin/Boston 2022.

Griffin R., *General Introduction*, [w:] *Fascism*, red. R. Griffin, Oxford/New York 1995.

Hanioğlu M. Ş., *Atatürk- Entelektüel Biyografi*, İstanbul 2023.

Huntington S., *Democracy's Third Wave*, "Journal of Democracy" Jan. 1970, vol. 2, no. 2.

İldan L., *Recep Peker'in Siyasal Sosyal ve Ekonomik Görüşleri*, Ankara 1989.

İleri T., *Lozan Konferansı Öncesinde TBMM'nin Ankara Dışına Taşınmasına İlişkin Meclis'te Yapılan Tartışmalar*, "Atatürk Yolu Dergisi" 2021, sayı 69.

Koopman C., *Genealogy as Critique: Foucault and the Problems of Modernity*, Bloomington 2013.

Liebisch-Gümüş C., *Verflochtene Nationsbildung. Die Neue Türkei und der Völkerbund 1918–38*, Berlin/Boston 2020.

Ortaylı İ., *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*, İstanbul 2021.

Ozankaya Ö., *Dünya Düşünürleri Gözüyle Atatürk ve Cumhuriyeti*, İstanbul 2023.

Parla T., *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İstanbul 1993.

Şahingiray Ö., *Atatürk'ün Nöbet Defteri 1931–1938*, Ankara 1955.

Schoenbach L., *Pragmatic Modernism*, New York 2012.

Sencer A. N., *Tevfik Rüştü Aras Dönemi Olaylarla Türk Dış Politikası*, İstanbul 2006.

Tosun U. U., *Akdeniz'in Güvenliği İçin Kararlı Bir Adım: Nyon Konferansı (1937)*, "Turcology Research" 2022, sayı 75.

Tunçay M., *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931*, İstanbul 2015.

Turan M., *Bir Tarih Anlatısının Dönüşümü: Recep Peker'in Raporları*, "Toplumsal Tarih" 2021, sayı 326.

Turan M., *Tek Parti döneminde Türkiye Parlamentosu'nun Süreklilik İlkesi: 10 Kasım 1938 Örneği*, "Tarih ve Günce" 2018, sayı 3.

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi. Yeni Türkiye: Türkiye Cumhuriyeti, cilt II, red. A. Satan, N. Özden, M. Hacisalïhoğlu i in., Ankara 2023.

Veiga F., *El turco. Diez siglos a las puertas de Europa*, Barcelona 2006.

Zürcher E. J., *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, przeł. Y. Saner, İstanbul 2022.

Zürcher E. J., *Turcja. Od sułtanatu do współczesności*, przeł. A. Gąsior-Niemiec, Kraków 2013.

Streszczenie: Proklamacja Republiki Turcji w październiku 1923 roku zbiegła się w czasie z pierwszą rocznicą dojścia faszystów do władzy we Włoszech. Pomimo znaczących różnic w podejściu do kwestii kolonializmu oraz rewizjonizmu politycznego, Turcję kemalistowską i Włochy faszystowskie zbliżyły wspólne ambicje dotyczące stworzenia nowego porządku w stosunkach międzynarodowych. W latach dwudziestych Włochy były głównym partnerem handlowym Turcji, a oficjalne wizyty ministra spraw zagranicznych Tevfika Rüştü oraz premiera İsmeta Paszy na Półwyspie Apenińskim świadczyły o bliskich relacjach dyplomatycznych między państwami. To zbliżenie bezpośrednio przełożyło się na zainteresowanie faszyzmem wśród kręgów politycznych Republikańskiej Partii Ludowej (CHP). W niniejszym artykule dokonano analizy miejsca faszyzmu w polityce zagranicznej oraz wewnętrznej Republiki Turcji w latach 1923–1939. Tekst oparto na jakościowej analizie literatury wspomnieniowej, prasy codziennej, dokumentów udostępnionych w tureckich archiwach państwowych oraz opracowań tureckojęzycznych. Z przeprowadzonej kwerendy wynika, że Recep Peker, Falih Rıfkı Atay oraz Yunus Nadi Abalıoğlu wyrażali pochwałę dla Włoch faszystowskich w zakresie kultu jednostki, modernizacji miast, zdrowia publicznego, rozwoju przemysłowego oraz edukacji młodego społeczeństwa. Poczynione przez polityków CHP obserwacje na temat faszyzmu były w dużej mierze motywowane chęcią skonkretyzowania postulatów kemalizmu.

Słowa kluczowe: polityka zagraniczna Republiki Turcji; dwudziestolecie międzywojenne; stosunki międzynarodowe; faszyzm; Republikańska Partia Ludowa

The Place of Fascism in Foreign and Domestic Policy of the Republic of Türkiye in the Interwar Period

Abstract: The proclamation of the Republic of Türkiye in October 1923 coincided with the first anniversary of the fascists' rise to power in Italy. Despite significant differences in their approaches to colonialism and political revisionism, Kemalist Türkiye and Fascist Italy were drawn together by shared ambitions to establish a new order in international relations. During the 1920s, Italy was Türkiye's main trading partner, and official visits by Foreign Minister Tevfik Rüştü and Prime Minister İsmet Pasha to the Apennine Peninsula reflected the close diplomatic relations between the two states. This rapprochement contributed directly to the interest in fascism within the political circles associated with the Republican People's Party (CHP). This article explores the role of fascism in foreign and domestic policy of the Republic of Türkiye between 1923 and 1939. The study is based on a qualitative analysis of memoir literature, daily press, archival documents from Turkish state repositories, and academic publications in the Turkish language. The research indicates that Recep Peker, Falih Rıfkı Atay, and Yunus Nadi Abalıoğlu expressed admiration for Fascist Italy, particularly regarding the cult of personality, urban modernisation, public health, industrial development, and youth education. CHP politicians' reflections on fascism were largely motivated by the efforts to concretise the principles of Kemalism.

Keywords: foreign policy of the Republic of Türkiye; interwar period; international relations; fascism; Republican People's Party